

Innhold

Finn Arne Jørgensen, Marie-Theres Føjuth, Karen V. Lykke: Innledning: Å finne veien – stedsanssen som kulturell praksis	3
Karen V. Lykke: Kulturarv i lendet – Beitedyras hug, dug og hevd	13
Erica Colman-Denstad: Forestillinger om villhet og kontroll – Produksjonslandskap og rekreasjonslandskap i Asbjørnsens folkesagn	33
Nina Toudal Jessen: Hvor går grænsen? Om naturfredning som oversættelse fra virkelighet til kort	53
Hannah Kristine Lunde: Pilegrimsruter som iscenesatte landskap: Tilrettelegging, navigasjon og opplevelser langs St. Olavsvegene	69
Bokanmeldelser	95
Medarbeidere i dette nummer	104

Innledning

Å finne veien. Stedsansen som kulturell praksis

Finn Arne Jørgensen, Marie-Theres Fojuth og Karen V. Lykke

Hva er det som gjør at vi klarer å finne veien dit vi skal? Hvordan leser og opplever vi landskapene rundt oss? I Torbjørn Ekelunds populærvitenskapelige bok *Stiens historie* hevder han at «stedsans har blitt en evne vi kan klare oss uten» (Ekelund 2018:12). I hans beretning har det skjedd noe med det moderne menneskets forhold til verden – når vi en sjelden gang er ute og går, stirrer vi på en lysende skjerm med et GPS-drevet kart i stedet for å forholde oss til stedene vi befinner oss på. Liknende fortellinger florerer i media. Vi kan lese om bilister som ukritisk følger GPS-signalet ut i elver hvor broen har forsvunnet, opp skogsveier som er preparerte skiløyper om vinteren eller halvveis rundt Island på det som skulle vært en kort kjøretur fra flyplassen til Reykjavik (se f.eks. Skretting 2015 og *New York Times* 2016).

Utgangspunktet i slike fortellinger er gjerne at etter hvert som teknologier blir mer og mer avanserte og verden blir mer og mer oppkoblet, så blir folk dummere og dummere. Noen har kalt dette «digital demens» (Spitzer 2012). I dette ligger det en forestilling om at når en teknologi tar over oppgaver som mennesker tidligere gjorde selv, så forvitrer evnen til å gjøre disse oppgavene, enten det nå er muskler eller sanser vi snakker om. I en slik fortel-

ling blir teknologi en trussel mot mer autentiske måter å oppleve verden på – vi kan forstå det som en modernitetskritisk og teknologideterministisk fortelling med lite rom for menneskelig agens, kreativitet, vilje og motstand.

Om menneskene blir dummere i digitaliseringens tidsalder er noe kognisjonsforskere får svare på. I dette temanummeret av *Tidsskrift for kulturforskning* og i forskningsprosjektet det bygger på, ønsker vi derimot å problematisere påstanden om at avanserte stedfinningsteknologier som GPS og digitale kart erstatter en fram til nå tilsynelatende intern og uavhengig stedsans som mennesker har kunnet stole på gjennom årtusener. Vi er skeptiske til oppfatningen om at stedsansen kan forstås som løsrevet fra de mange og mangfoldige teknologiene som bistår oss i prosessen hvor vi finner, navigerer i og skaper mening i steder. Vi er heller ikke ubetinget enige i påstanden om at stedsansen nå trues av teknologi og dermed står i fare for å dø ut. Enhver ny teknologi som mennesker bruker til å sanse, oppleve og formidle informasjon om verdenen rundt oss vil på ulike måter endre relasjonene mellom de som bruker teknologien og verdenen de befinner seg i (Jørgensen 2017). Vi støtter oss her til lange tradisjoner i tek-

1. Arbeidet med artikkelen er gjort innenfor prosjektet *Locative Technologies and the Human Sense of Place*, finansiert av Norges Forskningsråds FRIPRO-program, prosjektnummer 287969.

nologihistorien, og da spesielt til en av teknologihistoriens «lover» som artikulert av Melvin Kranzberg: «Teknologier er verken gode eller onde, men de er heller ikke nøytrale» (Kranzberg 1986). I dette temanummeret utforsker vi ulike stedfinningsteknologier – en rik og mangfoldig kategori med teknologier som vi mener er en uadskillelig del av stedsansen. I et slikt perspektiv blir stedsansen et historisk forankret kulturfenomen.

Samtidig anerkjenner vi at stedsansen ikke er helt enkel å definere. I senere tid har den fått mye oppmerksomhet gjennom hjerneforskningen til de norske Nobelprisvinnerne May-Britt Moser og Edvard Moser (Eikeset 2018). Denne forskningen har først og fremst tatt utgangspunkt i hvordan hjernen prosesserer og lagrer informasjon om «verden der ute», altså en helt grunnleggende kartlegging av nevrologiske prosesser. Det er ingen tvil om at dette er grensesprengende forskning som åpner opp nye måter å forstå hjernen på. Men hva er «verden der ute», som hjernen forholder seg til? Denne «verdenen der ute» er historisk, det vil si den endres over tid, og den blir i stor grad tilgjengelig og meningsfull gjennom ulike teknologier, men også gjennom møter med andre mennesker og dyr. Hvis vi forstår teknologier som menneskeskaptede artefakter, prosesser og systemer utviklet for bestemte formål, så vil stedfinningsteknologier omfatte alt fra steinvarder, rutebeskrivelser, veiskilt, fotografier, kart og ja, også de nyeste GPS-teknologiene.

Vårt mål er å bringe stedsansen fra kognisjonsforskningens domene inn i dialog med kulturvitenskapelige forskningstradisjoner. Vi ønsker å undersøke stedssansen som et historisk fenomen. Vi forstår stedsansen som en kulturell praksis – som et komplekst, meningsskapende

samspill mellom hjernen, sanser, teknologier og steder. Ved å belyse dette samspillet fra ulike perspektiver vil vi rette fokuset mot hvordan stedsansen «gjøres» i dialog med steder og landskap, og analysere hvilken rolle ulike teknologier som kart, veiskilt, GPS, fargelegging, naturlige og kunstige landemerker, reiseskildringer, stier og leder, samskapt av mennesker og dyr har spilt i denne praksisen.

Man kan starte en slik undersøkelse på mange ulike steder, og terrenget har vært flittig besøkt før. Det å finne veien og det å være underveis er et gjennomgangstema i kulturforskningen, både internasjonalt og i Norge. *Forening for kulturforskning* sin konferanse 2022 i Balestrand med tema *Reise* er et aktuelt eksempel på dette. En omfattende forskningslitteratur om reiser, kulturmøter, turisme, infrastrukturbygging og estetisering av landskap har skapt en forståelse av rommet som historisk og kulturelt skapt, og begrepet *mental map* har blitt hyppig brukt, selv om det ikke er uproblematisk (Fojuth 2019, 17–22). Stedsansen, derimot, plasseres ofte utenfor det kulturelle og det historiske, som en tidløs del av det å være menneske.

Når man nærmer seg stedsansen som en kulturell praksis åpnes det en rekke nye perspektiv. Den kulturelle praksisen «stedsans» flytter seg ut av hjernen og kroppen og blir heller en relasjon mellom den som sanser og det som sanses. Samtidig er verken den som sanser eller det som sanses upåvirket av det som står mellom – enten dette er individuelle erfaringer, kollektive minner, verdensbilder og fortellinger, samt artefakter, mennesker eller dyr. Det finnes ingen form for sansing uten en slik medieringsprosess, hvor noe eller noen står mellom den sansende og det som sanses.

Man kan forstå denne medieringsprosessen på mange måter. En måte er å tenke

på et landskap som noe som leses og settes i dialog med ett eller flere sett *instruksjoner* for observasjon og bevegelse. Disse instruksjonene kan ta mange former, men vi kan tenke på dem som medier (kart, tekst, bilder, muntlige instruksjoner), fysiske installasjoner (skilt, sikteskiver, veier, stier, varder) eller aktører (mennesker, dyr). Disse kan gi en forståelse av hvor en er, men også hva som finnes i nærheten, hva stedene kan bety og til og med hva en skal føle i møtet med dem.

Stedsansens oppleves mest markant – og trenges mest – når en er i bevegelse. I kjente landskap vil stedssansen kanskje knapt merkes. Individets bevegelse i rommet foregår nærmest på autopilot, men bak dette ligger komplekse prosesser og en gjennom erfaring opplært stedsans. Når en beveger seg i ukjente landskap derimot, vil stedssansen oppleves mer framtrødende. Da vil den reisende søke aktivt etter hjelpemidler og «skjerpe sansene». Hva skjer med et landskap når det blir kjent? Er alle måter å bli kjent med et sted på likeverdige? Hvor mange måter finnes det? Og hvorfor opplever noen folk at de «ikke har noen stedsans»?

Stedssansen har blitt utviklet, profesjonalisert og vitenskapeliggjort over tid. Fagene geografi, kartografi, og ulike teknologiske fag innen mobilitet, kommunikasjon og infrastruktur viser dette. Å kunne tegne og lese kart, måle lengdegrad og breddegrad, håndtere store datamengder, beregne avstander og planlegge ruter og logistikk er viktige ferdigheter i en global verden der mobilitet betyr penger og innflytelse. Kart framstilles og oppfattes ofte som nøytrale gjengivelser av verden, men de er alltid forbundet med makt. «Maps are never value-free images», hevder J.B. Harley (1988). Det samme kan sies om veiskilt og varder, og

så mange andre stedfinningsteknologier. Menneskers sansing av steder er ikke upåvirket av fortidige maktkonstellasjoner. Vi går i maktens spor. Gamle kongeveier og nye reguleringsplaner er eksempler på dette.

Stedsansens mange teknologier

For å forstå stedsansens må man operere med et bredt og inkluderende teknologibegrep. Teknologier er hjelpemidler basert på kulturelle praksiser og vitenskapelig kunnskap som settes i bruk på ulike måter i menneskers relasjon til verden. I dette temanummeret vil vi møte en rekke teknologier av denne typen – kart, satellitter, fotografier, fortellinger, veier og stier, for å nevne noen.

I kartografien ble begrepet *Terra incognita* brukt om ukjente territorier som ikke hadde blitt kartlagte og som ikke var kjente (Zukas 2005). I dag sier ingen kart *Terra incognita* lengre, så godt som alt er kjent – i alle fall sett ovenfra, hvor først flyfoto og deretter satellittbilder har kartlagt hele planetens overflate. Dette betyr ikke at man ikke kan gå seg vill – det er et stort spenn mellom det globale overblikket som satellittene representerer og det individuelle blikket til en person på bakken. Gjennom historien har folk forsøkt å skape seg overblikk gjennom ulike hjelpemidler – enten det nå er ved å søke høyder, ved å bruke luftballonger eller ved å bruke analoge eller digitale kart.

Man møter og blir kjent med steder på mange andre måter enn å oppleve dem fysisk. Reiseskildringer, for eksempel, er en lang historisk tradisjon. Pausanias (115–180), historiker og geograf, skrev en reiseskildring for Hellas, med ti kapitler som gikk gjennom severdigheter og historie, basert på førstehåndsobservasjon (Heim 2021). Dette er noe sentralt med

førstehåndsobservasjonen, at beretningen er basert på at forfatteren selv har vært på stedet og opplevd det og dermed gir en autoritet. I hans Hellasskildringer møter vi severdighetene i topografisk rekkefølge, altså slik man vil møte dem på reise gjennom landskapet.

I en norsk kontekst ble Peter Christian Asbjørnsen (1812–1885) en som formidlet steder til et bredt publikum, og dermed var med på å forme Norges kollektive sted-sans. Han er godt kjent for å fokusere på stedet og sine vandringer fra sted til sted både i sitt naturvitenskapelige virke, som forfatter, og som samler av norske folkeeventyr. Det å bevege seg ute var helt vesentlig for ham. Han brukte vandringen som narrativ ledetråd i sine fremstillinger både som vitenskapsmann og som forfatter. Vandringene hans driver både utlegningene og fortellingene videre, og gjør det generelle spesifikt. På denne måten knyttes leserens oppmerksomhet til de stedene han beskriver. I sin forklaring for hvorfor han ikke rakk innom Thronhjems Stift, men måtte stanse i Østerdalen, kunne han kort forklart at tiden strakk ikke til. Imidlertid valgte han i stedet å utdype problematikken og forklarte at han ikke var utrustet til det været og føret som var i vente:

Aarstiden begyndte allerede nu i disse Tragter at indfinde sig med næsten vinterlig Strenghed, og da min Reise-ekvipering ingenlunde var beregnet paa dette, men alene paa saa let og uhindret som muligt at komme frem til Fjelds og til Skovs, saa tog jeg nu sydover Fjeldene forbi Runden til Froen i Gudbrandsdalen, og maatte under denne Fjeldvandring i over et Døgn ligge veirfast, for en fuldkommen Vinterstorm i en elendig Skytterhytte. I Froen opholdt jeg mig nogle Dage, og

gjorde der en ret god liden Efterhøst af Eventyr hos et Par Fortællere, jeg før ikke havde truffet, men som nu vare forberedte paa mit komme (Asbjørnsen 1851, upaginert).

I dette sitatet er det tydelig at den materielle kulturen (eller teknologien i bred forstand) Asbjørnsen omgir seg med i form av klær, utstyr og tak over hodet, til dels er begrensende og til dels er helt vesentlig for at han i det hele tatt evner å ta seg frem i naturen. Imidlertid er ikke naturen bestandig begrensende – han bruker dessuten naturens geografi både for å finne frem og for på sanselig vis formidle stedets egenskaper. I den forstvitenskapelige teksten *En vestnorsk skovdal* blir leseren servert en høyst sanselig og poetisk formidling av sted og til og med stedets meteorologi gjennom vannets bevegelse:

En Tid hørte vi kun Elvens Sus og Brus; siden fulgte den os let og brunlig klar; snart strygende forbi i Hop og Dands, snart givende til Bedste et Regnbueskimt, hvor den i et Fossefald satte du over Stupet, og endelig ilede den afsted gjennom Lunde av Birk og Older, mellom Græsvolde og fugtige Moseflader, som hist og her dannede Rammer om Stene og Klipper. Fjeldbækken oppe i Høiden ser ikke saa liden ud; den vil ogsaa være lystig og gjøre det bedre end Elven, derfor sætter den dristigt afsted udover tæt ved den høieste Fjeldkam, men den bliver borte paa Veien, opløst til Taage drysser den som det fineste Støvregn forfriskende ud over Skoven (Asbjørnsen 1869:46–47).

Skjønt Asbjørnsens poetiske vandringer i vitenskapens tjeneste er vel verdt å lese, er kanskje den mest kjente alle referansene

Asbjørnsen har til vandring i Kværnsagn fra *Norske Folke- og Huldre-Eventyr*:

Naar Verden gaar mig imod, og det undlader den sjælden at gjøre, naar dertil gives nogen Leilighed, har jeg stedse fundet mig vel ved at anvende Friluftsvandring som Dæmper for min Smule Bekymring og Uro. Hvad der denne gang havde været i Veien, husker jeg nu ikke mere; men hva der staar klart for min Erindring, det er, at jeg en Sommereftemiddag for nogle Aar siden med Fiskestangen i Haanden vandred opover Enene paa Østsiden af Akerselven forbi Thorshaug og Sandaker gjennom Lillehagen til Oset ved Maridalsvandet (Asbjørnsen 1896: 173).

Sitatet plasserer kjente steder som i dag forlengst er blitt del av Oslos bykjerne i en kontekst som både formidler friluftslivets spede begynnelse og gir oss grunn til å argumentere for at stedsansens ikke bare har en kognitiv, men også en kulturell dimensjon vi ønsker å utforske nærmere.

En annen norsk vandrer som brukte teknologi for å sanse steder og for å vide-reformidle stedene til et bredt publikum, var fotoner Knud Knudsen (1832–1915). Han begynte sitt virke som fotograf i Bergen i 1864 og var aktiv i nesten førti år. Kunsthistorikeren Torild Gjesvik skriver i sin studie av Knudsen, hvordan landskap og veier var sentrale tema i hans omfattende produksjon (Gjesvik 2018). Vel så viktig var det at Knudsen opererte på en tid hvor det var store endringer på samferdselsfronten i Norge, som resulterte i nye landskap og nye måter å koble landet sammen. Alt dette dokumenterte Knudsen i sine fotografier, der estetikk, modernitet, natur og teknologi gikk hånd i hånd.

Spesielt sto veien i sentrum, argumenterer Gjesvik, som noe som gjorde landskap tilgjengelig, som et sted å oppleve landskap fra, og også som en del av landskapet.

Knudsen vandret mye, ofte til fots for «desletterere at kunne gjøre iakttagelser», som han skrev under reiser i Tyskland (Gjesvik 2018:59). Det finnes riktignok ingen bevarte reisedagbøker etter Knudsen, bare fotografier og en salgskatalog fra 1889. Gjesvik demonstrerer hvordan hans reiseruter kan rekonstrueres ut fra de 9000 oppføringene i salgskatalogen. Han besøkte så godt som hele landet. Underveis fotograferte han ikke bare attraksjonene, men også selve veien. På siste halvdel av 1800-tallet gjorde et nytt ideal for vei-bygging seg gjeldende, hvor landskapets topografi ble styrende for å unngå alt for bratte veier.

Mens Knudsens fotografier skapte bildet av det moderne Norge på slutten av 1800-tallet, skapte Yngvar Nielsens (1843–1916) *Rejsehaandbog over Norge* rutene for å oppdage landet på egenhånd. Reiseboken kom i totalt tolv utgaver fra 1879 til 1915. Gjesvik argumenterer for at Knudsen brukte «Yngvar», som boken het på folkemunne, under sine reiser. Det var i så fall ikke overraskende. Nielsens reisehåndbok var en detaljert og omfattende bok. Over tid dekket reisehåndboken store deler av landet og bidro til å gjøre landet tilgjengelig, kjent og forutsigbart. Ween og Abrams (2012) argumenterer for at dette også gjorde naturen til en nasjonal ressurs snarere enn bare noe som var lokalt kjent.

Nielsen vandret på kryss og tvers for å se hele landet med egne øyne, noe som tok ham over 50 år. Bøkene hans var også skrevet fra vandrerens perspektiv, sett nedenfra med utgangspunkt i en kropp som beveget seg gjennom et landskap.

Rune Slagstad observerer hvordan Nielsen til å begynne med definitivt bevegde seg mest i lavere strøk, men at han etter hvert ble mer entusiastisk for fjellvandring (Slagstad 2019:98–99). Som mange andre på denne tiden opplevde Nielsen at landskapene han opplevde og beskrev gikk gjennom raske og dramatiske endringer. Dette handlet om modernisering, og Nielsens aktiviteter var en del av denne prosessen.

Arkitekturhistoriker Mari Hvattum beskriver «Yngvars» disiplinerende karakter. Underveis på en togreise får man «beskjed om hvor man bør sitte og hva man bør se på til enhver tid» (Hvattum 2019). Bøkene guider dermed både kropp og blikk. Man kan også se på reisehåndboken som et sett med instruksjoner som må settes i dialog med kart og landskap. Om man kikker på hele serien med Nielsens reisehåndbøker, ser man hvordan ruter ble utviklet – bestemte måter å reise og bestemte måter å se landskapet på tok form over tid. I en selvforsterkende prosess ble avstand, tid, reisemodus, attraksjoner og interessante punkter definert og formidlet.

Yngvar Nielsen var med på å etablere Den Norske Turistforening, som ble grunnlagt i 1868 ut fra et liknende ønske om å gjøre steder tilgjengelige, å gjøre dem kjente og å finne frem til dem. Dette var mer enn bare formidling – gjennom sitt arbeide modifiserte DNT norske landskap for å muliggjøre bestemte opplevelser. Foreningen utvidet, formaliserte og tok eierskap til en «bevegelsesarv» som beitedyr og mennesker hadde samskapt gjennom annen bruk enn rekreasjon og jakt på nye opplevelser (Syse 2022: 106).

Den første T-merkede stien ble satt opp i Jotunheimen i 1874 og gikk mellom Besseter og turisthytta Memurubu, over Besseggen. I dag dekker de merkede stiene til turistforeningen en distanse på hele 22 000 kilometer. Rutenettet gjør det lettere å vandre fra hytte til hytte, med forslag til passende dagsetapper rangert etter vanskelighetsgrad. Slik formidles terrenget som noe gjenkjennelig og forutsigbart. Og rutenettet og kart tilpasses stadig, både av DNT sentralt, regionale turistforeninger og lokale aktører, til et landskap som endres med tiden (Fojuth 2012:66–75).

Som DNTs virke tyder på, er stedsans som kulturell praksis ikke bare noe som *må gjøres*, men også noe som gir glede. Bjarne Rogan beskriver hvordan reise måten var en attraksjon for mange tidlige turister, nesten å forstå som et eventyr (Rogan 1998:24). Man kom altså ikke bare for å betrakte landskap, men for opplevelsen av å bevege seg gjennom dem, assistert av ulike teknologiske framkomstmidler. Karjolen var en slik. Og sykler, eller rettere sagt velosipeder. Langs de nye veiene kunne man ferdes med en svimlende fart, og beskrivelser fra reiseskildringer vekker assosiasjoner til jernbanereisens historie (Schivelbusch 1986).

Bidragsyterne i dette nummeret har ulike innfallsvinkler og fortolkninger av begrepene stedsans og landskapspersepsjon, og tar for seg ulike historiske perioder. Gjennom deres artikler kan vi lese om hvordan stedet er kroppsliggjort og sanset, og hvordan steder kan forstås gjennom ulike visuelle, historiske, kulturelle og sosiale og geografiske perspektiver.

Kulturhistoriker Karen V. Lykke² beskriver hvordan mennesker og dyr sam-

2. Tidligere Karen Lykke Syse, se sitert artikkel i litteraturlisten.

skapte en materiell og immateriell kulturarv gjennom bevegelse fra sted til sted. Krøtterstier, gamle setre og ikke minst kjennskap til seterbruket og bruken av utmarksbeite var helt vesentlig for å forstå det hun kaller en bevegelsesarv. Dyreliv og menneskeliv var sammenvevde, og setrene, buene og løene, som et materielt grunnlag for disse livene, var strategisk plassert for å utnytte beiteressursene til sitt fulle. Stiene var resultatet av den vante veien til beitet, og når stiene ble brukt av byfolk og utlendinger, omdefinerte de besøkende et kjent og samskapt lende til et – for turistene – ukjent og vilt landskap som kunne kartlegges, merkes, beskrives og forstås på ny.

Filosof og kulturhistoriker Erica Colman-Denstads artikkel viser hvordan tradisjonelle stedsforståelser ble videreført til disse nye vandrerne i Peter Christen Asbjørnsens *Norske Huldreeventyr og Folkesagn* (1845, 1848). I eventyrene og sagnene er forholdet mellom den gamle bondekulturen og naturen karakterisert av praktisk bruk. Når folk beveger seg ut i skogen eller til setra i praktiske ærend, formidler Asbjørnsen et spenningsforhold mellom det trygge kjente og det truende ukjente. I rammefortellingene blir naturen imidlertid estetisert, og på denne måten medierer Asbjørnsen to ulike natursyn i en og samme tekst.

Ulike natursyn er ikke bare interessant ut fra et historisk anliggende, det er dessuten en politisk interessant tematikk som inngår i både statsapparatets og naturforvaltningens metoder til maktutøvelse. Måten en har kartlagt, telt, tegnet, målt, arkivert natur og satt den på museum, har vært viktige innslag i den siviliserende og koloniserende prosessen med å kontrollere et land og dets folk (Scott 1998:11). De fleste akademiske og administrative måter å

visualisere og deretter analysere landskap innebærer å omdanne natur til objekt. Hvordan avgrenser og omdefinierer man et sted til en fredet lokalitet, og hvilke konsekvenser har miljøpolitiske avgjørelser av dette slaget? Med utgangspunkt i en historisk vernesak viser idéhistoriker Nina Jessen hvordan en fredningssak avspeiler samtidens landskaps- og natursyn, mens et historisk blikk kan avsløre hvordan vårt natursyn er foranderlig. Historiske studier av prosessene omkring fredning av natur kan vise hvordan steder omdefineres og opphøyes på grunnlag av ulike verdier. Slik fastsettes og oversettes steder til bevaringsverdige lokaliteter, definert ut fra naturvitenskapelig viten. Hvilke steder er verdt å ta vare på, og hvorfor? Og er det kun et steds biologiske verdi som har betydning eller kan stedets historie også være avgjørende for vår forståelse og verdsettelse?

Kulturhistoriker Hannah Kristine Lunde viser at steders kulturelle og historiske verdier både etableres og re-etableres gjennom arbeidet med nasjonale pilegrimsruter i Norge siden 1990-årene. Hun belyser hvordan stedsans utvikles i et samspill mellom administrative og kulturpolitiske iscenesettelser, visuelle landskap, og gjennom brukernes erfaringer og opplevelser på bakkenivå. Lunde analyserer et bredt kildemateriale (kart, markedsføringsmateriell og strategidokumenter, intervjuer og spørrelistesvar), og inkluderer deltakende observasjon langs deler av Gudbrandsdalsleden samt besøk til de regionale pilegrimssentrene i Oslo, Hamar, Dovre, Dale-Gudbrand og Trondheim. Hun viser at måten pilegrimsrutene er iscenesatt på, gjør dem grunnleggende forskjellige fra andre vandringsruter, og påvirker opplevelsen av pilegrimsvandringen både i det geografiske og sosiale pilegrimslandskapet.

For å konkludere, så betrakter vi stedsansen som et historisk fenomen, som en praksis som er forankret i tiden, kulturen og stedene som sanses. Vi har tilgang til verden rundt oss gjennom hjernen, som prosesserer tid og sted, men dette settes alltid inn i historiske praksiser og forståelsesrammer, i samspill med teknologi og materielle omgivelser. Å bruke stedfinningsteknologier av ulike slag betyr ikke å være en passiv mottaker av stedsbasert informasjon. Det er en aktivt fortolkende praksis, som skaper nettverk av meningsfulle forbindelser. Sted er ikke noe man bare finner, men også noe som skapes i prosessen hvor man finner sted.

Gjesteredaksjon for temanummer om stedsansen har bestått av:

Karen V. Lykke, Senter for utvikling og miljø ved Universitetet i Oslo

Finn Arne Jørgensen Institutt for kultur- og språkvitenskap, Universitetet i Stavanger

Marie-Theres Fojuth, Institutt for kultur- og språkvitenskap, Universitetet i Stavanger

Litteratur

Eikeset, Unni 2018. *Jakten på stedsansen.*

Hvordan May-Britt og Edvard Moser løste en av vitenskapens store gåter. Bergen, Vigmostad og Bjørke.

Ekelund, Torbjørn 2018. *Stiens historie. En reise til fots.* Oslo, Cappelen Damm.

Fojuth, Marie-Theres 2012. *Stien. På tur gjennom 125 år.* Stavanger, Stavanger Turistforening.

Fojuth, Marie-Theres 2019. *Herrschaft über Land und Schnee. Norwegische Eisenbahngeographien 1845–1909.* Geschichte der Technischen Kultur, 7. Paderborn, Ferdinand Schöningh.

Gjesvik, Torild 2018. *Fotograf Knud Knudsen. Veien, reisen, landskapet.* Oslo, Pax Forlag.

Harley, J.B. 1988. Maps, Knowledge, and Power. I Denis Cosgrove og Stephen Daniels (red.). *The Iconography of Landscape.* Cambridge Studies in Historical Geography 9. Cambridge, Cambridge University Press, s. 277–312.

Heim, Sofia 2021. I følge med en reiseguide. En omvisning i Hellasbeskrivelsens overleveringshistorie. *Arr. Idéhistorisk tidsskrift*, vol 33 (2), s. 59–69.

Hvattum, Mari 2019. «Tunnel 9; meget vakkert.» Yngvar Nielsens Reisehaandbog over Norge. I Camilla Ruud og Gro Ween (red.). «*En Trængslernes historie*». *En antologi om museumsmannen og historikeren Yngvar Nielsen.* Stamsund, Orkana Akademisk.

Jørgensen, Finn Arne 2017. Walking with GPS. An Object Lesson. I Jocelyn Thorpe, Stephanie Rutherford og L. Anders Sandberg (red.). *Methodological Challenges in Nature-Culture and Environmental History Research.* London, Routledge, s. 284–297.

Kranzberg, Melvin 1986. Technology and History. Kranzberg's Laws. *Technology and Culture*, no. 27(3), s. 544–560.

Rogan, Bjarne 1998. *Mellom tradisjon og modernisering. Kapitler av 1800-tallets samferdselshistorie.* Oslo, Novus forlag.

Schivelbusch, Wolfgang 1986. *The Railway Journey. The Industrialization of Time and Space in the 19th Century.* Berkely and Los Angeles, University of California Press.

Scott, James C. 1998. *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the*

- Human Condition Have Failed*. New Haven, Yale University Press.
- Slagstad, Rune 2019. Professorturisten. I Camilla Ruud og Gro Ween (red.). «*En Trængslernes historie*». *En antologi om museumsmannen og historikeren Yngvar Nielsen*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Solnit, Rebecca 2005. *A Field Guide to Getting Lost*. Edinburgh, Canongate.
- Spitzer, Manfred 2001. *Digitale Demenz. Wie wir uns und unsere Kinder um den Verstand bringen*. München, Droemer HC.
- Syse, Karen Lykke. 2022. Hefting the land. A Locative Heritage of Hooves, Feet and Paths. I Katharina Saltzman, Daniel Svensson og Sverker Sörlin (red.). *Pathways. Exploring the Routes of a Movement Heritage*. Cambridge-shire, White Horse Press, s. 97–113.
- Ween, Gro og Simone Abram 2012. The Norwegian Trekking Association: Trekking as Constituting the Nation. *Landscape Research*, 37 (2), s. 155–171.
- Zukas, Alex 2005. Terra Incognita/Terra Nullius: Modern Imperialism, Maps, and Deception. I Gary Backhaus og John Murungi (red.). *Lived Topographies and Their Mediational Forces*. Idaho Falls, Lexington Books, s. 49–76.
- Kilder**
- Asbjørnsen, Peter Christen 1851. *Indberetning om en i 1851 med Reiestipendium fra 1849 foretagen Reise i Østerdalen osv. for at samle Folkediktinger*. Sted og utgiver ikke oppgitt.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1845. *Norske Huldreeventyr og Folkesagn. Første Samling*. Christiania, W.C. Fabritius.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1848. *Norske Huldreeventyr og Folkesagn. Anden Samling*. Christiania, C.A. Dybwad.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1869. *En vestlandsk Skovdal*. København, utgiver ikke oppgitt.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1896. *Norske Folke- og Huldre-Eventyr i udvalg*. København, Gyldendal.
- The New York Times* 2016. GPS Mix-Up Brings Wrong Turn, and Celebrity, to an American in Iceland, 04.02.2016. <http://www.nytimes.com/interactive/2016/02/04/world/europe/100000004189254.embedded.html> (Nedlastet 5.11.22)
- Skretting, Tommas Torgersen 2015. Han burde nok ikke stolt blindt på GPS-en. *Aftenbladet*. 27.04.2015. <http://www.aftenbladet.no/article/sa-37607b.html> (Nedlastet 4.11.22)

Kulturarv i lendet –

Beitedyras hug, dug og hevd

Karen V. Lykke

Senter for utvikling og miljø, Universitetet i Oslo
k.l.syse@sum.uio.no

Abstract

The first tourists, trekkers and rambles in Norway found their way and navigated the paths that ran through pastures, forests and mountains. The paths these first visitors walked on, and indeed the paths we still use walking and trekking today, were created by grazing animals and the people who tended to them, walking habitually rather than occasionally. The everyday and seasonal grazing, labour, and transport associated with transhumance created a heritage in its own right, a movement heritage. Arguably, grazing animals were mediators of the land and movement within the land; by following their paths and their sense of place, trekkers could stay safe. Today the situation has changed, trekking rather than transhumance is the prevalent form of movement heritage. By exploring foreign visitor's topographical accounts, travel literature and yearbooks from the Norwegian Trekking Association (DNT) from 1820–1960, this article sheds light on the transition of this movement heritage and asks, who led the way in the past, who leads the way in the present, and is there still room for the embodied memory of animals, and their heft in the future?

Keywords:

- Paths
- Heft
- Transhumance
- Landscape
- Movement heritage
- Trekking

I denne artikkelen¹ vil jeg kort diskutere hvordan og hvorfor beitedyr var bærebjelken i det norske landbruket, hvordan de endret og gjorde hevd på sine omgivelser, og hvordan dette dannet utgangspunkt for at de også ble, og er, viktige veivisere og kulturbærere i utmarka. Jeg vil argumentere for at dyras hukommelse, lyster, behov (hug) og evne (dug) til å omdanne naturen rundt seg, gjorde og gjør at de medierer stedsansen sin til sine etterkommere; generasjoner av sauer, geiter og kyr, og til folk. Dyrene lærer og husker

hvor de finner godt beite og vann, og ved å følge og følge med på dyras bevegelser har menneskene lært å ta seg fram. En stor del av denne erfaringskunnskapen har gått tapt gjennom dagens driftsformer.

Klov- og fotsporene er ikke bare materielle, de finnes også mellom linjene og som ettertanker i reiseskildringer. Jeg har studert utenlandske reiseskildringer utgitt mellom 1829 og 1920, Den Norske Turistforenings (DNT) årbøker fra 1868 til 1960 og Yngvar Nielsens reisehåndbøker fra 1879 til 1915 for å forstå mer om disse

1. Arbeidet med artikkelen er gjort innenfor prosjektet «Locative Technologies and the Human Sense of Place» finansiert av Norges Forskningsråds FRIPRO-program, prosjektnummer 287969.

sporene. Gjennom reiseskildringene kan vi lære hvordan mennesker og dyr samskapte en materiell og immateriell kulturarv gjennom bevegelse fra sted til sted. Eksempler på den materielle kulturarven er krøtterstier og gamle setre, mens den immaterielle kulturarven er bruken av utmarksbeite og seterbruket som system. Sammen utgjør de en bevegelsesarv (Syse 2022). Hvordan, og av hvem opprettholdes denne arven i dag? Kun 15 % av norske kyr slippes til utmarksbeite i skrivende stund, og disse dyrene representerer en bruk av utmarksressurser som var helt grunnleggende for det norske landbruket inntil handelsjordbruket ble regelen fremfor unntaket (Stensgaard 2017).

Å forstå samspeillet mellom beitedyr, mennesker og den naturen de beveget seg i sammen i et historisk perspektiv, krever at man setter seg inn i de tilgjengelige skriftlige kildene, og kombinerer dem med det fysiske landskapet, beitedyrene og deres gjøren og laden. Metoden min er åpen og eksplorativ; jeg følger Billy Ehns, Orvar Löfgrens og Richard Wilks metodiske bricolage (Ehn et al. 2016). Dette innebærer å kombinere historiske kilder med et fenomenologisk perspektiv knyttet til landskap gjennom begrepet *lende*. Jeg vil overføre Claude Levi-Strauss' tanke om at «mat er god å tenke med» (Lévi-Strauss 1962:128) til å inkludere dyr. Dyremat – eller beite, er også godt å tenke med. Dyrenes næringsbehov kan også settes i dialog med Annemarie Mols *Eating in Theory* og hennes antropologisk-filosofiske fenomenologiske perspektiver om næringsmidlenes kretsløp mellom menneskekroppen, dens omgivelser, og hvordan maten er altomfattende biologisk, sosial, kulturell og geografisk (2021). Maten, eller fôret, er forutsetningen for at en kropp vedlikeholdes og alt hva den

erfarer. Jeg vil utforske denne sammenhengen i et kulturhistorisk perspektiv og vise hvordan dette har påvirket den materielle og immaterielle kulturarven. Kan jeg finne spor etter beitedyrene og deres bevegelsesmønstre i kildene? Hvordan påvirket de i så fall menneskers bevegelsesmønstre, og stedene de beveget seg?

Samsansing: å bli hverandres kropp

Magene til drøvtyggere (og hestens ekstremt store blindtarm), gjør det mulig for dem å fordøye gress. Beitedyrenes kropp kan absorbere og nyttiggjøre seg av solens energi, som igjen er samlet av planter gjennom fotosyntesen. Dyrene lagrer energien som kjøtt og fett, eller omdanner den til melk, ull, skinn, horn, gjødsel og urin. På samme vis som antropologen Annemarie Mol beskriver trafikken av næringsstoffer og energi som krysser menneskekroppens grenser, forklarer hun også hvordan kroppsgrensene til en viss grad også går i oppløsning. Det hun spiser, blir en del av henne. Noen av cellene i det hun spiser blir byggesteiner for å gjenoppbygge eller styrke celler i hennes kropp, og andre deler av det hun spiser utstøtes og går tilbake i naturen. Er det hun utstøter også på sett og vis hennes kropp?, spør hun. Det som har vært utenfor hennes kropp blir en del av den, og det som har vært i hennes kropp støtes ut og blir en del av det miljøet hun er en del av (Mol 2021:49). Kroppen hennes både *er* og *redistribueres*. Det samme skjer i og med dyrenes kropp. Gjødsel og urin endrer lendet og dets næringsstoffer over tid, og andre vekster vokser i beitet kulturmark enn i urørt natur.

Når vi mennesker aktivt porsjonerer ut gjødselen, kan den dessuten gjøre det mulig å dyrke kravstore vekster som korn. I det vi spiser vekster som har vært gjødslet av dyr, eller spiser produkter laget av melken fra

dyr, eller kjøtt fra kroppene deres, blir både lendet og dyrekroppene også en del av vår kropp. Fordi vi har vært så avhengige av beitedyr har menneskekropper endret seg. De fleste etniske europeere kan spise ost og melkeprodukter, fordi de gjennom årtusener har utviklet et gen som lar dem fordøye melkeprotein (Gerbault et al. 2017). Arkeologenes isotopanalyser kan plassere knokler geografisk og si hvor menneskelevninger har levd mesteparten av livet fordi isotopene i maten omdannes og blir en del av kroppen. Informasjonen går ikke i oppløsning før knoklene går i oppløsning (Eriksson 2013). Mens stiene er resultatet av vår bevegelseshistorie, blir stedene absorbert i skjelettet vårt gjennom det vi spiser. Dette er ikke en intensjonell kroppsliggjøring, og er relativt ny vitenskap.

Imidlertid kan folkeminner samlet inn av Storaker og publisert av Nils Lid si noe om den intensjonelle kroppsliggjøringen som fant sted i førindustriell tid, da folk gjorde forsøk på å knytte båndet mellom menneske og dyr enda tettere gjennom magi. Storaker beskriver ulike metoder for å gjøre kua til en del av familien. I Romsdalen ble for eksempel en ny kvige eller ku ledet inn i selve stua. Der kunne den også bli matet med brød som en del av initiasjonsriten: «Naar et Kreatur er kjøbt, er det af Vigtighed, at det trives. Først leder man det ind i Stuen og giver det et Stykke Smørrebrød, saa in i Fjøsset. Og idet man leder det ind gennem fjøsdøren, kaster man et Stykke Staal og en Haandfuld Jord over det» (Storeaker 1938:125). Det mest kroppslige jeg har funnet i disse nedtegnelsene, er en bevisst innførsel av menneskets sekret i dyrets kropp. Budeia skulle gå med en dott gress i armhulen en hel dag til den var gjennomtrukket av svette. Når hun så ga kua dette å spise, ville den holde seg nær henne. Hun kunne også klemme

gresset i hånden til gresset ble vått av svette, med samme effekt (Storaker 1938: 125). Et usynlig magisk bånd ble knyttet mellom budeia og kua. Enten kua ble ledet inn i stua eller ble gitt svette fra hånd eller armhule å spise, var intensjonen den samme: å krympe sfæren og avstanden mellom folk og dyr så de ikke fór av sted, men holdt seg der de skulle.

Bjellekua var lederen av flokken og kunne være kontakt- og kommunikasjonspunktet mellom budeia og buskapen. Svale Solheim beskriver hvordan magi – eller «føregjerde» sentrert rundt selve kuebellen – kunne styrke samholdet i flokken. Man kunne la kyr som vandret på avveie ete salt fra bjellen, for eksempel (Solheim 1952:163). Knut Hermundstad beskriver likeledes hvordan det å skrape løst litt irr av metallet fra bjellen – eir – og blande det med saltet, som så resten av flokken ble matet med, holdt kyrne samlet (Hermundstad 1936: 48).

*Budeie med bjelleku,
Løken Østre på
Rudshøgda i Ringsaker.
Datert 1890–1920.
Foto: Ole Hansen Løken.
Tillatelse: Public Domain.
Hentet fra <https://digitaltmuseum.no/011012892927/budeie-med-bjelleku-loken-ostre-pa-rudshogda-i-ringsaker-kan-vaere-agnethe>*

Kulturelle verktøy som magi, folketro, og ritualer av ulike slag gjorde grensen mellom menneske og dyr mindre, og holdt dyrekroppene man var avhengig av i nærheten av menneskekroppene. Dette kom i tillegg til, og utelukket selvfølgelig ikke ulike fysiske kontrollmekanismer som bjeller, remmer og båser eller tydeligere spor i landskapet som fjøs og gjerder.

Hug, dug og hevd: Bjellekuas kulturelle hukommelse

Materielle spor som stier, gjerder og varder viser kontinuiteten i beitebruken og bevegelsesarven. Magnus Lagabøtes Landslov av 1274 regulerer i detalj når bufeet skal føres til seter, og regulerer merkeanordninger som for eksempel grensesteiner mellom de ulike setrene. For å beskytte hushagen (innmarka og beitet på selve gården) var det ikke engang tillatt å føre bufeet ned igjen, før minst to måneder var gått, altså i august. Loven presiserer at måten setringen har vært gjort på fra gammel tid (at fornu fari) skal opprettholdes (svá skal þar sætr at somu). Referansen til «fra gammel tid», *at fornu fari* viser den historiske dybden av denne praksisen (Magnus Lagabøters landslov 1962:138–139). I tillegg kan man lese de fysiske sporene etter de historiske dyrene gjennom rillene og sporene hovene deres har satt i beitemarka i dag. Dyrene selv har formidlet disse mønstrene til hverandre siden lendet først ble beitet. Ku til kaly, geit til killing, søye til lam, bevegelser til bestemte steder har festet seg i hodene deres og gjennom klovene deres, og også festet seg i lendet. De har skapt et nettverk av ruter, en ikke-menneskelig bevegelsesarv.

Ragnar Pedersen gjennomførte et omfattende feltarbeid om setring i Hedemark på slutten av 1960-tallet. Han forklarte den systematiske bruken av alle bei-

teområdene med stier og ruter mellom dem, og nevner hvordan sauene vanligvis fulgte kyrne ut på beite. «Kyrene hadde sitt jevne bevegelsesmønster og fulgte terrenget, spesielt nær bekker og daler» (Pedersen 1974:96). Dyrenes bevegelser gjennom årtier og århundrer har skapt kontinuitet og forankret beitemønsteret til skog, mark, fjell og vidde. Faktisk var bjellekuas evne til vedlikehold av stier så konstant at den til og med ble benyttet som grensesetter. I artikkelen «Seterdrift i Vestre Aker» beskriver historikeren Finn Holden at bjellekua gikk opp grensene mellom gårdsskogene i Nordmarka. Gårdene Voksen, Holmen, Ris og Gaustad «La under seg skog så langt som kuene gikk innover når de skulle være hjemme igjen på gården til melking om kvelden», skriver Holden, med referanse til lensmann Haugaard i Gran på Hadeland som i 1713 anførte at «bygden tilegner seg så meget og så vidt som deres kreaturer kan rekke om dagen frem og tilbake fra deres gaarder udi græsbed og havn». Holden konkluderte med at det ikke var tinget, grannene eller bonden selv som satte grensene for hvor Gaustadskogen begynte og sluttet, men Gaustadbondens bjelleku (Holden 1997:5). Dermed ble de materielle sporene i lendet også ført inn i de skriftlige kildene.

Ved siden av stiene som var *i selve* lendet, er varder materielle minner som representerer siktens betydning. Siktlinjer som en fjelltopp eller en varde var vesentlige for å peke ut retningen. Når blikket festes til en fjelltopp eller en varde, kan føttene følge en sti som går i sikk-sakk mot den. Dersom sikten blir borte må stedsansens få hjelp av de andre sansene, for steder kan også høres, og lyden var kanskje en tydeligere veiviser før enn i dag.

Lyden av ved som hogges, kyr som rauter, sauer som breker, budeier som lokker, og sist men ikke minst bjeller som ringer, indikerte at man nærmet seg et befolket sted. Disse lydene hjalp trette reisende med å finne veien tilbake til ly: «The tinkling bells of cattle struck the hour of rest; tired, weary, as they, we pulled up at a farm, and rested for the night» (Lowe 1857:199). Bjelleklangen som den engelske turisten frøken Emily Lowe hørte i dette sitatet, var sannsynligvis spesielt nyttig i tåke, regn eller dårlig vær. Lyden av bjellene strukturerte både tid og rom, de kunne si at dyr var i bevegelse og indikere beitetider og melketider, og de indikerte at man nærmet seg et sted man kunne rekke til før dagen var omme, og muligheten for tak over hode og en seter. Men lyden av bjeller fra dyr var og er ikke bare et nyttig tegn på at det er kyr, og dermed mennesker i nærheten. Det er noe ganske annet og mye større. Det er lyden av en kulturell og historisk kontinuitet av beitende dyr, og samspillet mellom dyrene og menneskene som hang, og fortsatt henger, klokken rundt halsen deres (Meyer 2018, Syse 2022).

Denne arven av kroppsliggjort kunnskap er ennå ikke død, men står i stor fare for å bli borte. Kua som bærer bjellen er budeias favoritt, valgt blant de andre kyrne i flokken hennes fordi hun er spesiell. I kildematerialet går ordene intelligent, vennlig og klok igjen. Eller som Lars Hatledal født 1916 fra Markane forteller: «Kåring av bjølleku var viktig. Ho måtte ha vit til å få dei andre med seg heim og vere ein myndig leiar for kuflokken» (Melheim 2016:120). «[E]g gløymer aldri den underlege kjensla av å vite at bjøllekua forsto den fortvila situasjonen min», skriver en setesdøl om en sommer da han som 8–9-åring måtte gjete bufeet og hadde

helt mistet kontroll over bølingen. Bjellekua Drunseli forsto at noe var galt og fikk orden på situasjonen da den lille gutten brast i gråt (Meyer 1997).

Det finnes beskrivelser av bjellekyr som går etter hjelp, som redder sine med søstre, som redder skadete kalver og gjeterbarn fra hengemyra, og som er budbringere fra seter til seter. Deres kompetanse og evne til å kommunisere med folk og med hverandre varierte nok fra individ til individ. Imidlertid kunne alle bjellekyr veien til det beste beitet, og de kunne veien hjem igjen. Grunnen til at bjellekua visste det er fordi hun en gang hadde fulgt en annen bjelleku da hun var kalv, og senere som kvige. Resten av flokken følger bjellekua, for hun er lederen deres. Selve bjellen går i arv, og vil bli gitt videre i rekken med kyr, generasjon etter generasjon etter generasjon. I mellomtiden har de yngre kyrne blitt lært hvor det beste gresset er, hvor de enkleste stiene som fører fra et beiteområde til det neste er, og dermed skaper og vedlikeholder de stiene ved å følge bjellekua.

Den engelske sauebonden og forfatteren James Rebanks, utdannet i Oxford, omtaler utgangersauer i The Lake District som «hefted to the land» fordi de vet hvor de er, kjenner sin beite-teig og vet hvor dets grenser går. Det interessante og paradoksale er at det nord-engelske dialektordet og begrepet *hefted* var noe vikingene tok med seg til England i sin tid, og ordet kommer fra det norrøne ordet «hevd». Boka *The Shepherd's Life. A Tale of the Lake District* begynner med følgende antonym:

HEFT Noun: 1) (Northern England) A piece of upland pasture to which a farm animal has become hefted. 2) An animal that has become hefted thus. Verb: Trans. (Northern England and Scotland)

of a farm animal, especially a flock of sheep: To become accustomed and attached to an area of upland pasture. Adj.: Hefted: describing livestock that has become thus attached. (Etymology: from the Old Norse hefð, meaning ‘tradition’) (Rebanks 2015:xi).

Hevd brukes som kjent på juridisk vis i norsk også, noe geografen Kenneth Olwig drøfter i en skandinavisk kontekst (Olwig 2015:97–98). Imidlertid brukes ikke begrepet hevd her i Norge om *dyrenes* rett til å beite på et bestemt område, men om menneskets rett til å slippe dyrene ut på et bestemt beite. Ifølge Rebanks, har dyr som er *hefted* en høy kulturell og økonomisk verdi fordi de hører til på et bestemt område, og er forutsetningen for å drive sauehold på fellesbeitene i The Lake District. Slike sauer er svært dyre og får høye priser på auksjon. Det at dyrene vet hvor de er, og vet hvor de skal og kan bevege seg, har en helt spesiell verdi fordi de har legemliggjort denne bevegelsesarven gjennom hele livet. Som med bjellekua, formidles denne arven videre til neste generasjon utgangersauer, og er en dagsaktuell økonomisk verdisetting av sauens tradisjon og kultur innad i flokken.

Lende og landskap; innsikt og utsikt
I Stavanger Turistforenings Årbok fra 1943 står det å lese at

[k]jem du framand til gards rundt midten av juli, vil du som oftest finne dørene stengt med opphengte teppe eller nedrulle gardiner foran vinduene. Alt levende – folk og fe – er flyttet til støls. Det er ikke så mye for å utnytte beitet som forsankingen eller høyslåttan på fjellet. Det er forsankingen på fjellet som skal skaffe livberging for

feet om vinteren – og dermed også til folket. Noen dager før buferdsdagen – som jamnast er sams for alle på garden, kring 14 dagar etter Jonsok – må stølsvollen vera slegen og høyet bore inn i stølsløa – so bufeet kan gå fritt fram til stølen (Netland 1943:20).

Dette sitatet formidler minst to ting: at fot-turister om sommeren kunne slenge uanmeldt innom en gård, og at dersom de så gjorde, var en potensiell gjestfrihet å finne til fjells og ikke nede på gården. Sitatet skildrer dessuten en praksis for bruk av utmarka som allerede i 1943 var på vei ut. Tretten år senere skriver Steen Benneche i Den Norske Turistforenings årbok at setringen gikk mot slutte: «[N]å var det kjyrne som fulgte menneskene, og ikke menneskene som fulgte kjyrne» (Benneche 1956:107–109). Før hadde altså kyr vært veivisere i fjellet, og sporene deres, krotterstiene, viste vei.

Da de første turistene beveget seg opp i høyden i retning av norske fjell på 1830-tallet, gikk de i fotsporene til folk som hadde vært der før dem, og utøvde sitt arbeid her. Bønder og budeier brukte neppe ordet landskap. De snakket om innmark og utmark, om skog og hei, og brukte helt spesifikke navn på hver teig og hvert område. Når de skulle steder, var det først og fremst stedets nytte som ble dratt frem, og dets prosessuelle egenskaper som ble formidlet. De gikk i blåbærskogen, til vedaskogen og til seters. De beveget seg i terrenget, i lendet, for å utøve noe konkret og praktisk. En bratt steinet bakke var ulendt fordi den var vanskelig å gå i, vanskelig å bruke, ikke vanskelig å se på.

Ordene lende og landskap har begge en lang historie i Skandinavia. I *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog* kan vi lese at landskap

egentlig er et middel-nedertysk ord, *lant-schop*, som betyr et lands skikk og beskaffenhet (Falk og Torp 1991:443, Syse 2000). Ifølge geografen Kenneth Olwig var den eldste betydning av landskap i skandinaviske språk knyttet opp mot politiske og geografiske grenser (Olwig 1997:27). Imidlertid går ikke ordet landskap langt tilbake på norsk selv om det riktignok ble brukt på både dansk og svensk. I 1844 oversettes det svenske ordet landskap til det danske ordet provins (Norskt. (och Dansk-) *Svenskt Handlexicon* 1844:164). Ivar Aasen beskriver ordet landskap som en sjeldenhet, og gir sine lesere de norske ordene *landskapnad* og *landskikkelse* som vanligere synonymmer som beskriver «*et Lands Udseende eller Skikkelse*» (Aasen 1850:260).

Ordet *lende* er knyttet til bruk, og kan ifølge Norske akademiets online ordbok oversettes med terreng, eller brukes som prefiks eller suffiks i adjektivsformen lendt som i ulendt (Syse 2000). Ordet lende blir den dag i dag brukt av folk som har et arbeidsforhold til naturen, og står i kontrast til ordet *landskap* som er knyttet til forvaltningsperspektiver, utsikt og estetikk. Ivar Aasen forklarte ordene *lende* og *lendt* som avledninger av *land* (Aasen 1850:276). Begrepshistorisk ble det engelske ordet *landscape* importert fra hollandsk til engelsk i 1598, på samme tid som de hollandske landskapsmalerne gjorde landskap populært som motiv.² I Norge ble betydningen av ordet revidert etter at Aasen prøvde å definere det, fordi det ble tatt i bruk innenfor romantikken. Etter at det hadde vært i bruk i kunsten, ble begrepet senere adoptert av naturforval-

tere og akademikere. Den engelske historikeren William George Hoskins er et eksempel på en av de viktigste bidragsytere til landskapshistorien, og ikke minst å spre kunnskap om landskapet som arena for historiske, geografiske og biologiske prosesser både faglig og populært gjennom *The Making of the English Landscape* (1955/2005). Dagens landskapsforskere argumenterer godt for at landskapsbegrepet både konseptuelt og teoretisk favner om både ånd og materie (se for eksempel Olwig 1997, 2015, Salzmann 2001, Wylie 2007).

Imidlertid benyttes landskapsbegrepet på en annen måte enn ordet lende. Landskap beskriver i større grad noe man ser på avstand, mens lende beskriver noe taktilt og kroppslig og nært, og er lettere å knytte til et konkret sted.³ Konseptuelt og analytisk åpner ordet lende for en emisk tilnærming, mens landskap i større grad kan benyttes til en etisk tilnærming. En emisk tilnærming betyr at man forstår kulturen innenfra, og beskriver den slik at de som er innenfor et spesielt kulturelt system, kjenner seg igjen i dette og tenker beskrivelsen er riktig. En etisk tilnærming betyr at man ser kulturen utenfra. Begrepsparet gjør det mulig å skille virkelighetsforståelsen til de eller dem man studerer fra det analytiske perspektivet man bruker som forsker (Goodenough 1970:104–119, Harris 1980:29–45). Et eksempel på et emisk perspektiv finner vi i historien om Spiterstulen turisthytte (Henriksen 1986). Veiviseren og fjellføreren Eiliv Sulheim (1922–2007) som drev Spiterstulen turisthytte skildrer fjellveien dit. Han formidler den nærmest taktile nærheten som ligger i

2. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/landscape> (nedlastet 4.11.2022).

3. Et raskt søk på «lende» på Nasjonalbiblioteket gir i hovedsak tre typer søkeresultater, nemlig militær litteratur med hovedvekt på infanteri, landbruks tekniske bøker om grøfing av myr og beiteressurser, og ulike former for tur- og skihåndbøker med ruteforslag (se også Syse 2000:92).

det han også kaller lendet:

Fjellvegen følger lendet. Rundt ein haug, over ein knaus, i forsikti sving rundt ei vokstarleg furu, leitar den seg med lempe fram frå Brustø til Brustø. Her er det ikkje bulldozer som har herja – det er Jo og Ola som har grave meter for meter med hakke og spade. [...] Der vegen sluttar, overtar stien. Den er tråkka av folk og fe, steg for steg. Som eit nettverk tråkklar den seg gjennom fjellet, frå dal til dal, over hei og fly. Den lever i enda meir intimt samarbeid med terrenget, smyg forsiktig fram, gjev lendet liv. Men alltid rasjonell, alltid med meining (Henriksen 1986:45–46).

Veien får nærmest rolle som egen aktør her, den beveger seg og gir lendet liv, kanskje fordi den er resultatet av håndmakten som har hakket og spadd og tilrettelagt. Eiliv lar oss forstå det prosessuelle og emiske i lendebegrepet godt i sin beskrivelse av veien til Spiterstulen turisthytte. Ved veiens slutt har selv hakker og spader blitt lagt til side og veien er blitt sti, en sti som er tråkka av folk, og ikke minst; fe. Spiterstulen begynte som seter, og var utgangspunktet for å bestige Galdhøpiggen; Norges høyeste fjell hvis topp gav utsikt over hele det omkringliggende landskapet. Ved å ta i bruk det prosessuelle begrepet lende, blir landskapet mer inkluderende. Det etiske *utsikts*landskapet åpnes opp for de aktørene som har et emisk perspektiv også, som «Jo og Ola» i sitatet over. I lendet er det også plass til det

ikke-menneskelige aktører som beitedyr bedriver.

Dyr og mennesker erfarer landskapet gjennom hele sanseapparatet ved sine bevegelser. Lendet integrerer sansene i en kulturell kontekst, eller det Davis Howes begrepsfester som «sensescapes» (2005: 143). Arkeologen Christopher Tilley historiserer mange av de samme perspektivene, idet han legger vekt på fenomenologiske perspektiver som helt vesentlige for å tolke landskapsforståelsen (Tilley 1994, 2006:161). Vi beveger oss i lendet, vi berører det, vi kan høre det, lukte og smake det. Folk og dyr er i det med hele kroppen, og gjennom kroppen prosesseres og struktureres erfaringskunnskap (Syse 2010, Rodaway 1994, Feld 2005). Den franske filosofen Maurice Merleau-Ponty som kanskje er mest kjent for fenomenologien, må gå til tysk språk for å formidle vesensforskjellen på det å være og det å erfare, - *leben* og *erleben* (Merleau-Ponty 1962/2002, Mol 2021:51). Det norske ordet lende beskriver et sted man erfarer med kroppen, og er en konseptuell forgjenger til begrep som «vernacular landscape» som den amerikanske forfatteren John Brinckerhoff Jackson (1984) introduserte, samt engelske neologismer som *sensescape* og antropologen Tim Ingolds begrep *taskscape* (Ingold 1993). Lendet er konkret, det kan erfares her og nå.⁴

Dersom landskapsbegrepet var inkluderende nok som konsept til å romme den kroppsliggjorte erfaringen til mennesker og dyr, ville ikke utredningen over være nødvendig. Imidlertid viser arkeologen Matthew Johnson at landskapsbegrepet er

4. Gjennom feltarbeid med skogsarbeidere erfarte jeg at de brukte ordet «lende» når de snakket med meg og hverandre om skogen og terrenget og hvor brukbart det var til ulike gjøremål både i fortid (ved bruk av hesten) og i dag (ved bruk av skogsmaskiner). I det de snakket om skjøtselsplaner og naturforvaltning og andre «offentlige» anliggende, brukte de ordet «landskap» (Syse 2000). Skotske bønder og skogbrukere brukte begrepsparet «land» og «landscape» på samme måte (Syse 2009).

begrensende; etter at det ble innført i Storbritannia gjennom de hollandske landskapsmaleriene og fikk sin storhetstid under romantikken, har den distanserte, panoramiske måten å forholde seg til natur på blitt vesentlig innenfor vitenskapen også. Når man skal analysere og fortolke, er et utenfraperspektiv nyttig, selv om det implisitt krever en viss avstand fra det som skal studeres. Landskapsbegrepet vandret dermed fra kunsten til naturvitenskapen, samfunnsvitenskapen og ikke minst til forvaltningsapparatet (Johnson 2007). Dens reviderte innhold emigrerte hånd i hånd med engelsk som forskeres *lingua franca* (Syse 2022). Landskapsbegrepet kunne ramme inn lendet og landet, og alt som kunne rammes inn gjennom et kart, en tegning, eller et kamera og dermed flyttes inn på kontoret for nærmere studier. Måten vi har kartlagt, tallet, tegnet og målt og arkivert naturen har vært helt vesentlig for den såkalte siviliseringsprosessen, eller det statsviteren James Scott mener er et redskap for å kontrollere et land og dets folk (Scott 1998:11). Imidlertid gir utsikt mer oversikt enn innsikt. Blikket utenfra registrerer det observatøren vil eller kan se, og overfører det til ord på en side i en trykket bok. Den metodologiske utfordringen er da å bevege seg fra det etiske perspektivet til et emisk, å prøve å forstå hva som blir sagt og gjort mellom linjene, eller å fortolke tause mennesker og dyr og deres erfaringer. Inngangen til det historiske lendet og disse aktørene er, tross alt, gjennom åpningen landskapsbeskrivelser gir oss.

Til tross for refleksiv bruk av emiske og etiske perspektiver og forsøk på å inkludere flere dimensjoner, sanser og aktører, vil det analytisk sett fortsatt være en delvis subjektiv fortolkning som ligger til grunn for analysen. Hvordan kan man

ellers forstå perspektivet til et annet subjekt? Etnologen Terje Planke spør seg hvilke perspektiver det potensielt kan være rom for i en gitt situasjon. Svaret vil aldri være entydig og klart, men vil likevel tilrettelegge for, og dermed foreslå, et knippe svar. Handlinger, perspektiver og intensjoner kan restruktureres med utgangspunkt i materiell kultur, ifølge Planke. Mens intensjoner og handlinger ligger nært hverandre, skriver han at det mest utfordrende er å forstå *meningen* bak de handlingene et objekter er resultat av. Planke har både forsket på og rekonstruert fortidige handlinger gjennom materiell kultur, og argumenterer for at handlinger fra fortiden kan foreslås ved å sammenligne dem med handlinger fra i dag (1999).

Historikeren Keith Thomas brukte en liknende metode i grep med skriftlige kilder i de velkjente bøkene *Religion and Decline of Magic* (1971/1991:799) og *Man and the Natural World* (1984). Thomas brukte antropologiske og sosiologiske perspektiver for å foreslå og forklare rasjonalet bak handlinger, subjekter og objekter i de historiske kildene han gransket. Mitt eget metodiske, analytiske og teoretiske grep er å skille substantivet *lende* fra landskapsbegrepet, da lendet er materielt, mens den historiske forståelsen eller fortolkningen man hadde av landskapet som blir projisert gjennom kildene kanskje må re-evalueres (Syse 2009:52–53). Noen av landskapene som beskrives i reiselitteraturen som ville og ugjestfrie var det stikk motsatte; dyrene gikk fredelig og beitet rundt Galdhøpiggen, og Spiterstulen var en seter før den ble turisthytte. Dette var kulturpåvirkede steder der folk hadde leveveien sin både sommer og vinter. Et godt eksempel er Flintos bilde fra Aurlandsdalen, som fortsatt er en av Norges mest populære vandreruter, og der de fort-

Johannes Flintoe Bjønnestigvarden, Aurland 1820. Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, Billedkunstsamlingene. Tillatelse: Public Domain. Hentet fra <https://www.nasjonalmuseet.no/en/collection/object/NG.M.01086>

satt til en viss grad driver setring eller stølsdrift. Det er ikke den snaubeitete bakken de sitter på som får oppmerksomhet, men de voldsomme fjellene det pekes på.

Landskapet som utsikt

I de norske kildene jeg har lest, brukes ikke begrepet landskap i det hele tatt før turismen gjør sin entré.⁵ I dag er imidlertid begrepet brukt flittig innenfor både akademia, forvaltning og i hverdagspråket, og her brukes landskapsbegrepet på samme

måte. Men legg merke til at landskapsbegrepet, som vi i dag vanskelig kan klare oss uten og som virker nærmest naturlig, har en relativt kort historie i Norge.

Fra midten av 1700-tallet til omkring 1900 ble det publisert flere hundre bøker om Norge og nordmenn. Mange av dem var såkalte naturhistoriske verk, eller beskrivelser skrevet av utlendinger som fór rundt i norske landskap med notisblokk, skissebok og eller fiskestang og bøsse i hånden. De første oppdagerne kom fra England, Tyskland Frankrike og de

5. Gjennom intervjuer med bønder (Syse 2006) og skogsarbeidere (Syse 2001, 2009) er det ordet lende som beskriver hvordan terrenget er å bruke til det ene eller det andre. Ord som tørrlendt, godt lende, ulendt, er eksempler på dette, og lende-begrepet er fortsatt i daglig bruk i Forsvaret.

andre nordiske landene. Mange av skandinavnene var her som embetsmenn eller på oppdrag fra kongen i Danmark og senere Sverige for å kartlegge naturressurser som hadde økonomisk verdi, de kom som landmålere, geografer og botanikere og kartla både flora og mineraler for eksempel (Slagstad 2018:11). Fremveksten av turismen og endring i naturoppfattelsen er beskrevet i detalj av andre (se Rogan 1986, Christensen 2002, 2015, Berg og Gjermunsen 1992, Slagstad 2018). Det å forske på fortidens hverdagsliv gjennom tekster skapt av folk som er på besøk og opplever noe ekstraordinært og eventyrlig, krever et våkent og kildekritisk blikk. For eksempel blir det hverdagslige beskrevet som ekstraordinært. Hvilket perspektiv formidles?

Da turister, kunstnere og forfattere begynte å skjønnmale og romantisere den norske naturen på 1830- og 1840-tallet, skjedde det som del av en internasjonal kulturell bevegelse.

Whatever affects us strongly, gives a new tint to the mind – if the tints be beautiful, the mind must be adorned. This is the poetry of travel. It gives an additional glow to the heart; a finer susceptibility of the beauties of nature; an expanded imagination, and an increased variety of thought (Landor 1836:89).

Disse ordene skrev briten Edward Wilson Landor i *Adventures in the North of Europe. Illustrative of the Poetry and Philosophy of Travel* i 1836. Reiseskildringene disse tilreisende etterlot seg har rikholdige eksempler på både at hjertet gløder og at sinnet blir pyntet gjennom erfaringen reisene gir. Begrep som edel natur, naturlig skjønnhet, ekte skjønnhet,

benyttes for eksempel – Labrofossen ved Kongsberg blir av samme forfatter skildret som både edel og vakker: «one of the noblest and most beautiful falls in Norway» (1836 vol. II:261).

Mange beskrivelser av Norge og det norske ble publisert før nordmenn begynte å dra på oppdagelsesferd i sitt eget land. Først på 1830 og 1840-tallet begynte man for alvor å registrere norsk språk, historie, folkeminner, eventyr og sosiale forhold for eksempel. Peter Christen Asbjørnsen, Jørgen Moe og Eilert Sundts verk viser at det var interesse for å studere både det bevaringsverdige og det problematiske i det norske samfunnet av nordmenn selv (Amundsen 2013:41–49). Likevel er utenlandske turistbeskrivelser av Norge spesielt formålstjenlige kilder for å finne hverdagslivshistorien til folk og dyr mellom linjene. Ifølge litteraturhistoriker Bruce R. Smith er utlendingers betraktninger ofte de beste kilder til å få forståelse av hverdagslivet i historisk perspektiv fordi de gjerne la merke til ting som landets egne innbyggere tok for gitt (Smith 2020:22). De første årene etter at Den Norske Turistforening ble dannet i 1868, var mange av medlemmene utlendinger. Kildene de har etterlatt seg i årbøker og tidsskrifter er uvurderlige for å forstå norsk kultur fra utsiden. Samlet sett viser reiseskildringene og turistlitteraturen en rekke historiske møter mellom ulike nasjonale kulturer, ulike sosiale klasser og mellom mennesker og dyr, og er nyttige kilder fordi de kan hjelpe til å forstå den betydningen beitedyra har hatt ved å prege lendet. Da turister og besøkende åpnet fegrinden og fulgte stien i retning av det de beskrev som vill, uberørt natur, gikk de inn i en sfære som var ukjent for dem. En heterogen gruppe bestående av bønder, fjellførere, budeier, gjetere og beitedyr, la

til rette for besøk til denne sfæren. Steder vi kan lese om i kildene de etterlot seg er der fortsatt, og noen av stedene er fortsatt innenfor samme systematiske kontekst; det vil si at noen beiteområder er fortsatt i bruk som beite og er dermed fortsatt del av et funksjonelt og levende kulturelt system (Schiffer 1976, 1987, Johnson 2007).

Lendet som innsikt og seterbruket som forutsetningen

Briten Charles Boileau Elliot prøvde å finne en alternativ rute over Hardangervidda enn den de utenlandske reisende vanligvis tok da han var på Norgestur i 1832. Han var i et følge på fem. De ble overrasket av pøsregn og uvær, men fant frem til en bitteliten steinbu de søkte ly i. Han beskriver det fattigslige husværet som en steinrøys med ildsted i midten av rommet, og steinbua var fylt til randen av fire kvinner og tre barn og attpåtil en kalv, og kar med melk og rømme sto langs veggene. Ifølge Eliot stinket det motbydelig i bua. De la likevel inn tre hestedekken på gulvet og presset seg inn i ly. De sov visstnok veldig dårlig (Elliott 1832:119). Det står ingenting om hvordan kvinnene og barna og kalven reagerte på å få fem søkkvåte menn inn i bua eller om kvinnene synes hestedekkene og mennene luktet godt.

Elliots reiseskildring illustrerer hvordan de første turistene fant frem gjennom stier og leder som løp gjennom beitemark, skog og fjell, langs elver i dalfører og over sildrende bekker og frosne vann og høyt til fjells. Stiene var der lenge før turistene var der. En sti er på sett og vis en materialisert vane, og som regel er den samskapt av dyr og mennesker. Stiene de første besøkende til Norge gikk på, og de fleste stiene vi fortsatt bruker i dag, ble skapt av hover og klover og føtter, som fulgte erfaring og

sedvane: opp og ned og bort til beite, for å transportere mennesker og ting fra sted til sted; fra én gård til den neste; fra gård til seter og utmark; til fjells og over fjellet. Som nevnt over var de skapt av bevegelse og årlig buferd fra gammel tid, eller det som beskrives i Landsloven som *at fornu fari* allerede i middelalderen. På fellesbeitene til fjells skal «horn møte horn og hov [møte] hov». Landsloven nevner dessuten tre typer veier i Norge; allfarveg, (*tjodgata*) seterveg (*sætergata*) og rekster (*krøtterstig*). To av tre av disse veitypene er altså knyttet til dyrenes bevegelse og den historiske og kulturelle praksisen knyttet til dette bevegelsesmønsteret (Magnus Lagabøters landslov 1962:138–139).

Jordbruksårets tidsrytmer og logikken i å utnytte naturressurser gjennom beite og fôrhøsting er fortsatt mulig å se i dagens landskap. I noen områder og for noen gårder går det fortsatt beitemønster fra gårdene og i dalene til beiteområder og fjellsetre i de høyereliggende områdene og til fjells. Kommunikasjon mellom gårder og setre er fortsatt forbundet med stier, og setre er knyttet til andre setre gjennom stier. Et kryssende nettverk av stier binder steder og mennesker og dyr sammen. Tidlig på 1800-tallet var ikke stiene merket og kartlagt, og det var heller ikke innlysende hvilken rute en besøkende skulle velge. Gårdene, innmark og utmark var organisert og strukturert på en måte som var både lesbar og åpenbar for de som bodde der. Stiene som koblet sammen bygninger tilhørende hver gård var systematiske, om ikke formaliserte. Det var høy-løer på slåttemarker nærmest gården, med stier som førte til dem og mellom dem. Et mer komplekst system var de mange stiene som bandt sammen setrene til gårdene.

Stiene har både en vertikal og horisontal bevegelsesloggikk som forbinder

bygninger som gir ly. Vertikalt opprett- holdt stiene kommunikasjon og transport fra gården opp til setra, men setrene fra forskjellige gårder var dessuten horisontalt forbundet med hverandre. Et komplekst kommunikasjonssystem som løp fra gård til seter, fra seter til seter, og fra seter til de øverste fjellbeitene ble vedlikeholdt år etter år og koblet dalfører til fjellplataer og til og med noen fjelltopper. Materielle rester som setrer, fjøs, gjerder, grunder og stiene mellom dem, er deler av et system som binder sammen steder. De utgjør til sammen en kulturarv, en bevegelsesarv, mellom steder som gir ly. Enten den trygge havnen var en steinbu, en seter eller en prestegård, så muliggjorde både stedene og stiene mellom dem det å krysse fjell og åser.

Dette horisontale og vertikale nett- verket av stier og steder var helt vesentlig for å kunne utnytte utmarksressursene. Med fare for å beskrive selvfølgeligheter og gjenta jordbrukshistorisk pensumlitteratur forfattet av kulturhistorikere som Svale Solheim (1952), Ragnar Pedersen (1974), Kristofer Visted og Hilmar Stigum (1951/1952), og Lars Reinton (1955, 1957) var utmarksressursene og seter- bruket essensielle forutsetninger for land- bruk i Norge før det første og andre ham- skiftet. Mens dyrene var til seters kunne gresset rundt gården vokse seg kraftig, og bli slått hele to ganger før bølingen kom hjem fra setra. Større gårder kunne ha opptil tre setrer eller støler. Når snøen brånet og ga etter for solas varme, kom gresset først tilbake i de laveste områdene på dalbunnen. Dager og uker med sol og varme gjorde liene grønne oppover mot fjellet også. Et grønt teppe av gress, urter, lyng og vierkratt kom sakte tilbake, først i dalen, for så å krysse lenger og lenger opp i fjellsiden. Når gresset på heimbøen var

nedbeitet, tok budeia med seg kyr, geiter, sauer og en og annen gris opp til den nær- meste setra der det nå var frodig. I mel- lomtiden ble det varmere i liene også, og til slutt var det også grønt på fjellsetra. Budeia kunne flytte bølingen videre i samme tempo som beitemarka modnet og ble næringsrik. Dyrene ble imidlertid holdt ute så lenge som mulig, for inneføring var dyrt og arbeidskrevende. Urin og møkk måtte spas ut, og fôr og vann måtte bæres inn. I tillegg til høyslått ble det høstet mose og løv.

Beskrivelsen over skildrer seterbruket øst for langfjella. Stølsbruket langs kysten ble drevet på en annen måte. Her var tangen også viktig; dyrene hadde en langt mer allsidig diett enn i dag – kanskje på godt og vondt. Tangens betydning som fôr henger igjen i navnene til de ulike tang- sortene. Vi har grisetang (*Ascophyllum nodosum*) og sauetang (*Pelvetia canalicu- lata*) og butare (*Alaria esculenta*) og alle har vært viktige ressurser i husdyrbruket. Ikke bare tangen ble brukt, også torske- hoder, sildemel og mel av hvalkjøtt, ble brukt for å fôre kyr med, og landbruks- bøker fra århundreskiftet angir presist næringsinnholdet i de forskjellige fôr- typene enten det var torskehoder, tang eller løv fra ulike trær som ble brukt. Det bemerkes imidlertid i omtalen av mel av sild og hval at «luften i fjøset bliver tem- melig stram naar disse slags foder bruges» (Holtsmark 1897:61).

Til sammen ble alle de ulike tingene man kunne mate dyrene med omdannet til muskelkraft, ull, melk og kjøtt. Melk og kjøtt kunne konserveres til lagringsdyktige produkter som ost og smør, og gjennom salting og røking og tørking fikk man skinker og fenalår og spekepølser. Ull og skinn ble gjort om til tekstiler, og skinn ble gjort om til seletøy, sko og klær. Også

geitas ragg ble spunnet, derav navnet ragg-sokker. Et annet viktig produkt som kom fra dyrene, indirekte gjennom utmarka, var husdyrmøkk. Gjødsele gjorde det mulig å dyrke bygg, havre og til og med rug og hvete der sommeren var varm nok og lang nok. Dyrenes melk og kjøtt matet folk og dyrenes gjødsele ga næring til jordene.

Dyreliv og menneskeliv var kort og godt sammenvevde fra dag til dag, gjennom hele året, gjennom hele livet. Når stedene for deres samliv fikk besøk fra by og utland, omdefinerte de besøkende et samskapt lende til et ukjent vilt landskap som kunne kartlegges, merkes, beskrives og forstås på ny. Det var nettopp en slik ny forståelse briten Elliot, mannen som buste inn i budeias steinhytte, var i ferd med å etablere. Hans skildringer av Norge handlet om alt det eksotiske og «uoppdagede» i det norske landskapet, som en «ny» vei over fjellet. At folk og dyr var med i disse skildringene krydret kanskje det eksotiske bildet han malte og gjorde det morsommere og mer interessant å lese for hans publikum.

Samliv, samsans, stedsans

Reiseskildringer tar ofte med dyrene i bisetninger og små anekdoter. Engelskmannen Arthur de Capell Brooke var på oppdagelsesreise i Norge i 1823. Han hadde en litt kjedelig opplevelse på skyssstasjonen i Vågå, og han beskrev de hygieniske forholdene som fæle, og maten elendig. Han var dessuten redd for å bli smittet av skabb, lus og skumle sykdommer og ble liggende søvnløs og vente på at den nye dagen skulle fri ham fra elendigheten han befant seg i. I boken *Travels Through Sweden, Norway and Finmark to North Cape in the Summer of 1820* forteller han hvordan han derfor sto opp før morgengry for å rømme stedet. På

jakt etter sin tjener grep han feil dør, og ble konfrontert med et skjellsettende syn:

On opening the door, a scene both curious and strange to my eyes presented itself. In five or six wooden cribs near twenty persons of both sexes, perfectly naked, were lying together in heaps. Several large pigs were enjoying the sweets of repose, and responding with drowsy grunts to the snores of, I might almost say, their fellow swine (Capell Brooke 1823:116).

Et slikt samliv kan virke vanskelig å tro, men det er ikke enkeltstående (Sundt 1869:2010, Syse 2020:21). Folk og fe delte ofte hus. Budeier og ungdommen på gården sov ofte i det varme fjøset. Menneske-dyr-forholdet var nært og satte alle sansene i aktivitet. Ikke bare så man dyr, man hørte dem, luktet dem og tok på dem og drakk av melken deres. Dyr var venner og følgesvenner, og dyr ble velsignet, døpt og navngitt (Visted og Stigum 1952:162). Flere reiseskildringer beskriver dette nære forholdet, og utenlandske turister bemerket at de norske dyrene var spesielt tamme.

The cows are remarkably inquisitive; they followed me along the road, peeped into my knapsack and pockets, and licked my shoulders and back. The horses exhibited a similar docility. This tameness and absence of fear among the cattle is a safe indication of a kindly disposition of the people (Williams 1859:164).

Selv om kyrne kanskje var mer på jakt etter salt enn selskap tyder denne skildringen på at kyrne ikke var redde for folk, og var vant til å være sammen med dem.

Da DNT ble stiftet i 1868, hadde de en klar formening om prioriteringene sine: I

den første årboka skrev de at hovedprioriteringen er å anskaffe og bygge hytter, og merke opp stier. Dette kan virke merkelig ettersom artiklene i dette første bindet beskrev turer som DNT-medlemmer forklarte i detalj, etter mønsteret jeg akkurat forklarte over: de gikk fra seter til seter, og de refererte til stier mellom setrene. Student G.C. Krefting skrev for eksempel at:

Der findes paa Fjeldet en Mængde med Stier i alle mulige Retninger, og det er derfor snart gjort at slaa ind paa en feil Vej; men da Terrainet i Almindelighed er jevnt og let fremkommeligt, saa vil Enhver, som har nogen Erfaring i slige Tilfælde, trygt kunne tage ret over lige mod sit Maal, forudsat at det er Sommer og klart Veir; man vil dog gjøre vel i at fæste Blikket ved en Aas eller Fjeldhøide, der ligger lige ved eller i samme Retning som Bestemmelsesstedet, og en saadan vil næsten altid gives.

Hvad Logi angaar paa Fjeldet indenfor Froen, da kan en taalelig Seng faaes på enhver Sæter; Beboeren af vedkommende Sæterstø tager i paa-kommende Tilfælde sin Tilflugt til en anden nærliggende Stø; Sæterstø eller Størelse eller blot Stø er Benævnelsen paa Vaaningshuset med tilhørende Udhuse fra en enkelt Gaard; flere af disse – ofte indtil et halvt snes – danne i Forening en Sæter og benævnes som saadan under et Navn (Krefting 1868:80).

At nomenklaturet for seterhusene måtte forklares i en tid der seterbruket var en helt vesentlig del av landbrukspraksisen i Norge viser at student Krefting og turistene han skrev for var i et fremmed landskap; hverken han eller hans lesere hadde

særlig kjennskap til livet på landet eller setring som praksis. Videre bekrefter sitatet hvordan stedsansen til de besøkende var avhengig av god sikt. Som forklart i det foregående viser ikke siktelinjer deg nødvendigvis hvordan du skal bevege deg, men hvor du skal dra. Elementer som fjelltopper og knauser kan fungere som siktlinjer, men de kan også skapes av mennesker for å være synlige, slik tilfellet er med varder. Stiene man kunne gå i tåke eller i mørket, som fulgte lendet, viser i større grad hvor det er bekvemt å gå fremfor målet for turen. Fulgte man disse uten mulighet til å løfte blikket risikerte man å gå seg vill i etablerte krøtterstier der kyrenes hukommelse, lyster, behov og evne (eller hug og dug) dirigerte stedsansen og dermed retningen for turen.

En annen DNTER fortalte i samme årboka at «man får alltid et leie i fjøset, creaturene ligger ute og filosofere i måneskinnet på setervolden (Grønstad 1868:33)». Denne fortelleren forklarer videre at det kun er dyr som trenger ekstra stell eller beskyttelse som blir tatt inn sommerstid. Dersom det ikke var plass i selve seterstua, kunne man altså lett få tak over hodet i fjøset. Sitatene over viser at de første turistene gikk i helene på beitedyrene og budeiene.

Kort fortalt var det vesentligste DNT gjorde de første årene rett og slett å utvide, merke, formalisere og ikke minst *ta eierskap til* bevegelsesarven som folk og dyrs vaner allerede hadde skapt. Setrene, buene og løene var strategisk plassert for å utnytte beiteressursene til sitt fulle, og stiene var resultatet av den vante veien til beitet. Yngvar Nielsen, som var DNTs formann fra 1890 til 1908, forklarer i DNTs Årbok for 1904 at «[v]i har gjenoptaget de gamle bræveier og rettet paa de forfaldne varder. Likeledes har vi taget os af den

gamle vei over Fillefjeld, saa den atter kan befares, og vandreren fra dens høider faa det rette skue af fjeldets pragt» (Nielsen 1904: 208).

GPS, kubjeller og kurekker

I dag er det å gå på tur blitt allemannseie. DNT, i sin tid etablert av en urban elite, har i dag mer enn 300 000 medlemmer spredt i hele Norge, et ganske betydelig antall medlemmer for et land med bare 5,3 millioner mennesker. Turfolket setter også spor etter seg, og stier som går opp til populære utsiktspunkt og fjelltopper er blitt utvidet til brede tråkk og fører til jorderosjon. Stier i mindre populære områder gror igjen og er nesten forsvunnet. Ikke bare har folk sluttet å bruke dem, de blir også i mindre grad brukt av beitedyrene. Skjønt antall turfolk er mangedoblet og utøvelse av friluftsliv nærmest sammenstilles med norsk kultur (Anker 2022) er beitedyras kulturelle og traderte praksis (som var forutsetningen) både underkommunisert og glemt. Med den globale kraftforhandelen og søken etter effektivitet i moderne landbruk, er det nå bare 15 % av norske kyr som blir setret eller sendt til utmarksbeite. Kulturlandskap gror igjen og for at en sti skal holdes i hevd må den gås på. Er det mulig å gjenfinne, og kanskje også re-etablere og aktivt formidle en glemt kulturell praksis?

Selv om både folk og dyr har sluttet å bruke mange av stiene som ble samskapt med dyrene gjennom det gamle seterbruket, finnes det dyr som fortsatt har tilgang til å beite gjennom seterdrift. Det finnes med andre ord fortsatt dyr som tilhører den ubrutte linjen av dyr som har opprettholdt sin praksis. Ved å feste en GPS til hver bjelleku kunne forskere spore bevegelsesmønstrene til kyrne gjennom en hel beitesesong (Tuv 2002). Da de lastet ned bjellekuenes bevegelsesmønster fra

GPSen og la dette over på gamle flyfoto og gamle kart, fikk forskerne et eureka-øyeblikk. Digitale bevegelsesmønstre avslørte nemlig at kyrne søkte til beiter rundt gamle setre som for lengst er borte. Disse stedene hadde et høyere biologisk mangfold og et bredere og sannsynligvis mer interessant utvalg av urter, gresstyper og småbusker å beite på. Selje og vier, arter i *Salix*-familien blir trukket frem som vekster beitedyr er begeistret for. Forfatteren og kubonden Rosamund Young skriver i *The Secret Life of Cows* hvordan kyr som får gå ute, oppsøker områder med ulike beitevekster for å dekke ulike næringsbehov gjennom året. Hun beskriver hvordan de napper til seg bær om høsten og spiser hagtornblader og skudd om våren, at de leter frem vill timian og engsyre, og at de avhengig av hvor drektige de er, vil forsyne seg godt av nesler som de ellers lar stå i fred (Young 2003: 12). En annen observasjon hun gjør, er at kyr som har små skader oppsøker selje eller vierkratt og tar for seg i store mengder, ofte flere dager på rad (ibid. 57). Busker og trær i *Salix*-familien har det til felles at de inneholder salisylsyre, som er utgangspunktet for det smertelindrende stoffet acetylsalisylsyre som man finner i Aspirin og Dispril. Kyrne selvmedisinerer rett og slett – og de finner veien til medisinen.

Faktisk avslørte kartene at kyrne fulgte de gamle stiene og fegatene, selv om disse var veldig vanskelige å se med det blotte øye (Tuv 2002). De gikk med et indre kompass etter et mentalt kart de hadde lært seg gjennom livet, og klovene deres kunne veien. Dyrene selv har formidlet disse bevegelsesmønstrene til hverandre siden marka først ble beitet. Vi tenker ikke vanligvis om dyr at de har hevd på noe som helst, men dette kan kanskje revurderes? I alle fall har sauene i The Lake District dette,

både juridisk og kroppslig, og kanskje den norske kua også har hevd på beiteområdene sine. Spørsmålet er imidlertid hvorvidt vi mennesker evner å tilrettelegge for denne hevden.

DNT blir i mange sammenhenger, og kanskje med rette, trukket frem som en viktig aktør innenfor både folkehelse, frivillighet og friluftslivet gleder. De merker og tilrettelegger stier og sørger for at turfolk finner veien, og har gjort dette i over 150 år. Kulturlandskapet, kulturminnevern og naturvern ble tidlig en del av DNTs arbeid, særlig gjennom Yngvar Nielsens engasjement for disse sakene (Lyngø 1993:52). De aller fleste stiene som er merket i dag går i kjent lende, og turfolket har overtatt bjellekua og hennes søstres hevd på mange beiteområder. Dette er ikke fordi det ikke er plass til både tobeinte og firebeinte, men fordi forutsetningene for både beitedrift og setring i Norge har endret seg drastisk i etterkrigstiden. Imidlertid har mennesker og dyr både samskapt og kroppsliggjort dette terrenget. Det er ikke lenger slik at vi følger kyrne for å finne frem, som Benneche formulerte det i 1956, vi følger DNTs røde T'er (Benneche 1956:107–109). Kanskje ferdsele kan distribueres bredere for å avlaste de mest populære områdene? Kan nye DNT stier og ruter lages i samarbeid med naturforvaltningsapparatet og landbruket så man kan re-etablere og skape interesse for beitedyras og seterbrukets viktige kulturelle praksis, og betydning som økonomisk ressurs? For landskapet med de røde T'ene ligger som et tynt ferniss over det gamle lendet, og dyras kulturelle hukommelse kan gjenopplives og til og med gjenfinnes der den er blitt glemt.

Takk til Liv Emma Thorsen og to andre fagfeller for konstruktive kommentarer i lesningen av første og andre versjon av denne artikkelen. Eventuelle feil og mangler i denne siste versjonen må jeg ta det hele og fulle ansvaret for selv.

Litteratur

- Amundsen, Arne Bugge 2013. Samlere, forskere og folkeminner på 1800-tallet. I Bjarne Rogan og Anne Eriksen (red.) *Etnologi og folkloristikk. En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie*. Oslo, Novus, s. 45–51.
- Berg, Arne og Arne Johan Gjermunsen, 1992. *Da Norge ble oppdaget: europeernes utrolige opplevelser og inntrykk i det mangslungne fjellandet Norge på 1700- og 1800-tallet*. Oslo, Cappelen.
- Christensen, Arne Lie 2002. *Det norske landskapet: om landskap og landskapsforståelse i kulturhistorisk perspektiv*. Oslo, Pax.
- Christensen, Arne Lie 2015. *Ut i det fri – livet på setra, hytta og landstedet*. Oslo, Pax.
- Ehn, Billy, Orvar Löfgren og Richard Wilk 2016. *Exploring Everyday Life: Strategies for Ethnography and Cultural Analysis*. Lanham, Rowman & Littlefield.
- Eriksson, Gunilla 2013. Stable Isotope Analysis of Humans. I Liv Nilsson Stutz og Sarah Tarlow (red.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial* Oxford. Oxford University Press, s. 123–146.
- Gerbault, Pascale. Catherine Walker, Katherine Brown, Katerina Yonova-Doing og Mark Thomas 2017. The Evolution of Lactose Tolerance in Dairying. I Julia Lee-Thorp og M. Anne Katzenburg (red.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Diet*.

- Goodenough, Ward, 1970. Describing a Culture. I *Description and Comparison in Cultural Anthropology*. Cambridge, Cambridge University Press, s. 104–119.
- Harris, Marvin, 1980. The Epistemology of Cultural Materialism. I *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York, Random House. s. 29–45.
- Henriksen, Vera (red.) 1986. *Spiterstulen gjennom 150 år*. Otta, Engers boktrykkeri.
- Hermundstad, Knut 1936. *Gamletiditalar: Gamal Valdreskultur I*. Oslo, Norsk Folkeminnelag.
- Holden, Finn 1997. *Medlemsblad for Vinderen historielag: bydel 23*. Vol. 6 Nr. 2.
- Hoskins, William. G. 1955/2005. *The Making of the English Landscape*. London, Folio society.
- Howes, David 2005. Sensation in Cultural Context. I David Howes (red.). *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*. Oxford, Berg, s. 143–144.
- Ingold, Tim 1993. The temporality of the landscape. *World Archaeology*; 25:2, (1993) s. 137–284.
- Jackson, John Brinckerhoff 1984. *Discovering the Vernacular Landscape*. New Haven, Yale University Press.
- Johannisson, Karin 1984. Det sköna i det vilda: En aspekt på naturen som mänsklig resurs. I Tore Frängsmyr (red.). *Paradiset och vildmarken: studier kring synen på naturen och naturresurserna*. Stockholm, Liber, s. 15–81.
- Johnson, Matthew 2007. *Ideas of Landscape*. Malden, Blackwell.
- Lévi-Strauss Claude 1962. *Le totémisme aujourd'hui*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Liestøl, Knut 1947. *P.Chr. Asbjørnsen: mannen og livsverket*. Oslo, Tanum.
- Lyngø, Inger Johanne 1993. På veier og stier og oppvardedde ruter. Inger Johanne Lyngø og Aina Schiøtz (red.). *Tarvelig men gjestfritt. Den Norske Turistforening i 125 år*. Oslo, Den Norske Turistforening, s. 35–50.
- Melheim, Rolf, 2016. *Gamle Eid og Hornindal Førde*, Selja Forlag.
- Merleau-Ponty, Maurice 1962/2002. *Phenomenology of Perception*, London, Routledge.
- Meyer, Frank, 2018. *Norges lyder*. Oslo, Norsk lokalhistorisk institutt.
- Meyer, Olga 1997. *Nye dyrehistorier i Nitimen*. Oslo, Det Norske Samlaget.
- Stensgaard, Kari, 2017. Hvordan står det til på setra? Registrering av setermiljøer i perioden 2009–2015. *NIBIO rapport 3:88:2017*.
- Mol, Annemarie, 2021. *Eating in Theory*. Durham, Duke University Press
- Netland, Torkell 1943. Stølsbruket i Sirdal. *Stavanger Turistforenings årbok*. Stavanger, Aktietrykkeriet, s. 19–27.
- Olwig Kenneth, 1997. The «Natural» landscape and Agricultural Values. I NIKU Temahefte 4, *Landskapet som historie*. Oslo, NIKU.
- Olwig, Kenneth, 2015. Heritage as Common(s) – Commons as Heritage: Things We Have in Commons in the Political Landscape of Heritage. I H. Benesch; I.M. Holmberg; F. Hammami og E. Uzer (red.). *Heritage as Common(s). Common(s) as Heritage, Gothenburg*. Makadam, s. 89–115.
- Pedersen, Ragnar 1974. *Seterbruket på Hedmarken: Fra system til oppløsning*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Rebanks, James 2016. *The Shepherd's Life: A Tale of the Lake District*. London, Penguin.
- Reinton, Lars, 1955. *Sæterbruket i Noreg I*. Oslo, Aschehoug.

- Reinton, Lars 1957. *Sæterbruken i Noreg II*. Oslo, Aschehoug.
- Rogan, Bjarne, 1986. *Det gamle skystellet*. Oslo, Samlaget.
- Saltzman, Katarina, 2001. *Inget landskap är en ö: Dialektik och praktik i öländska landskap*. Lund, Nordic Academic Press.
- Schiffer, M.B., 1976. *Behavioral Archaeology*. New York, Academic Press.
- Schiffer, M.B., 1987. *Formation Processes of the Archeological Record*. Albuquerque, University of New Mexico Press.
- Slagstad, Rune 2018. *Da fjellet ble dannet*. Oslo, Dreyer.
- Solheim, Svale. 1952. *Norsk sætertradisjon*. Oslo, Aschehoug.
- Syde, Karen Lykke, 2000. *Lende og landskap. En analyse av skogens fysiske landskap og landskapspersepsjon i Nordmarka fra 1900 til 1999*. Oslo, Universitetet i Oslo.
- Syde, Karen Lykke 2020. 'Det er ikkje for hat, det er for mat': Griseliv og grise-død i Norge før og nå. *Arr Idéhistorisk Tidsskrift*, 3, 2020, s. 15–29.
- Tuv, Kjell Håvard (red.) 2002. *Prosjekt Levande stølar. Sluttrapport*. Skjetten: Det kgl. selskap for Norges vel.
- Wylie, John 2007. *Landscape*. London, Routledge
- Young, Rosamund 2017. *The Secret Life of Cows*. London, Faber & Faber.
- Den Norske Turistforening Aarvog for 1904*. Kristiania, Grøndahl & Søns Bogtrykkeri.
- Falk, Hjalmar og Alf Torp, 1991. *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Bjørn Ringstrøms antikvariat, Oslo.
- Grønstad, Laur. 1868. *Den Norske Turistforening Aarvog for 1868*. Christiania, Det Steenske Bogtrykkeri.
- Holtmark, Bernt 1897. *Husdyrlære*. Oslo, Grøndahl & Søns Forlag.
- Landor, Edward Wilson 1936. *Adventures in the North of Europe; Illustrative of the Poetry and Philosophy of Travel*. London, Saunders and Otley.
- Lowe, Emily, 1857. *Unprotected Females in Norway, or The Pleasantest Way of Travelling There, Passing through Denmark and Sweden*. London, Routledge.
- Magnus Lagabøters Landslov* 1962. Oversatt av Absalon Taranger. Oslo, Universitetsforlaget.
- Netland, Torkell 1943. Stølsbruken i Sirdal, *Stavanger Turistforenings årbok*, Stavanger, Aktietrykkeriet, s. 19–27.
- Storaker, Joh. Th. 1938. *Mennesket og arbeidet i den norske folketro*. Oslo, Norsk Folkeminnelag.
- Sundt, Eilert 1975. *Om renligheds-stellet i Norge*. Oslo, Gyldendal, 1975[1869].
- Aasen, Ivar, 1850. *Ordbog over det norske Folkesprog*. Kristiania, Werner & Co.2), s. 276.

Kilder

- Benneche, Steen 1956. Sørlandsstøylen. *Den Norske Turistforenings årbok 1956, Seterliv*. Oslo, Den Norske Turistforening, s. 107–109.
- Den Norske Turistforening Aarvog for 1868*. Christiania, Det Steenske Bogtrykkeri.

Forestillinger om villhet og kontroll –

Produksjonslandskap og rekreasjonslandskap i Asbjørnsens folkesagn

Erica Colman-Denstad,

Senter for utvikling og miljø, Universitetet i Oslo
erica.colman-denstad@sum.uio.no

Abstract

This article explores shifts and tensions in experiences of nature in relation to folklore as a mediating technology that both reflects and affects experiences of nature in a range of ways. The historical material for this analysis is Peter Christen Asbjørnsen's *Norske Huldreeventyr og Folkesagn*, first and second collection (1845, 1848), including both the legends themselves and their frame narratives (fictional contexts that Asbjørnsen wrote to frame the legends, and in which the legends were told by fictional characters). In the legends, the relationship between farming communities and surrounding nature is characterized by utility, as well as a tension between familiarity and distrust, whereas the frame narratives emphasize nature as aesthetic experience. Thus, two distinct perspectives coexist, and the legend collections can be interpreted as mediating two cultural contexts: first, as reflecting the concerns of rural agricultural communities, and second, mediating the imagination and perceptions of urban populations toward which Asbjørnsen's publications were directed. They also contributed to the national Norwegian identity building of the nineteenth century. The boundaries that were communicated and made alive by the folk legends, were blurred by the familiarizing function these legends came to play in the imagination of the trekker, adding to the aesthetic experience of places that they originally cautioned against. Analyzing this process through the analytical framework of «wilderness as playground», can illuminate how the combination control and «wildness», understood as lack of control, contributed to the development of Norwegian trekking culture, and associated idealizations of nature.

Keywords:

- Folk legends
- Technology
- Landscape
- Wilderness as playground

Huldfolk, nisser og andre overnaturlige vesener ble av den førindustrielle bonden opplevd som høyst reelle beboere av norsk natur, og forestillinger om tilstedeværelsen av disse vesenene bidro til å sette og

mediere grenser for hvordan man brukte og ferdes i naturen. I løpet av 1800-tallet ble sagnene som tidligere reflekterte lokalt forankrede forestillinger om en truende og uforutsigbar natur omtolket til stemnings-

skapende fiktive historier om norsk natur mer generelt, av mennesker som ikke selv var avhengig av naturen som ressurs, men oppsøkte naturen som rekreasjonslandskap.¹ Situasjonen under er skildret i den første samlingen av *Norske Huldreeventyr og Folkesagn* (1845), utgitt av Peter Christen Asbjørnsen, naturforsker, forfatter og samler av folkediktning. Karakteristisk for denne samlingen er Asbjørnsens bruk av skjønnlitterære rammefortellinger, narrative kontekster hvori folkesagnene blir fortalt av fiktive karakterer. Eksempelet finner sted i begynnelsen av rammefortellingen «Fra Fjeldet og Sæteren» (Asbjørnsen 1845:192–204). Jeg vil komme tilbake til en grundigere analyse av utdraget, men enn så lenge vil jeg at det skal fungere som en introduksjon til kilde-materialet og problemstillingen for analysen. Konteksten for den fiktive utvekslingen er at en samler av folkediktning ved navn «Hr. Asbjørnsen» forsøker å overtale en potensiell informant, en ikke navngitt ung kvinne som Asbjørnsen omtaler som «Jomfru», til å fortelle ham om en setertur hun har vært på. Den unge kvinnen motsetter seg dette fordi hun mistenker at Asbjørnsen vil publisere historien hennes. Hun forklarer også at turen ikke var noe utenom det vanlige: «Desuden oplevede jeg intet videre paa den Tour. Den var smuk; den greb mig, det var det Hele» (Asbjørnsen 1845:193). Hun argumenterer også med at en erindring aldri kan måle seg med en virkelig tur:

«Desuden,» afbrød hun mig, «kan de tænke dem noget flauere end midt i Haabet om en virkelig Tour at blive afspiist med en mager Erindring? For

den varme Virkelighed at tage et ufuldstændigt Billede?» (Asbjørnsen 1845:193).

Hr. Asbjørnsen får overtalt henne til slutt, og får høre både om seterturen og sagn hun fikk høre på turen. Med den unge kvinnens fortelling kommer også naturskildringer:

Det var en klar og stille Dag; thi nys før havde det regnet, og Luften var saareen og let paa Fjeldet. I Kløfterne og mellem Stenene stod der Planter med store, hvide, vellugtende Blomsterduske. Ryper fløi op for vore Fødder, og smuttede, ængstlige for sine Unger, omkring mellem Vidierne og Birkeriset. Da vi kom til Multemyrene, vare de ganske røde og gule af Multer, og ved Bredderne og paa Tuerne stod der en Mængde Blomster med rene fine Farver, jeg aldrig havde seet Mage til: de opfyldte Luften med den lifligste Duft. O, det var saasødt at aande i denne Luft, og lille Trine var saaglad; hun fløi fra den ene Blomst til den anden og klappede i Hænderne, og hun blev ikke træt af at plukke og beundre disse Blomster; og Brit fortalte os om sine Kjører og Gjeder, om Reensdyrene, hun havde seet, og mange Eventyr og underlige Hændelser fra Fjeldet og Sæteren (Asbjørnsen 1845:194–195).

Men foran vore Fødder til det vide Fjerne utbredte der sig et Landskab af anden Art, store brune og graagrønne Strækninger, beklædte med Lyng og Mose, øde, eensformede, ikke afbrudte ved nogen Høide, ikke oplivede ved

¹ Arbeidet med artikkelen er gjort innenfor prosjektet «Locative Technologies and the Human Sense of Place», finansiert av Norges Forskningsråds FRIPRO-program, prosjektnummer 287969.

nogen Gjenstand. Det hele Landskab syntes mig var det mest storartede, det meest ophøiede, jeg havde seet. Men uagtet al sin Storhed og Pragt gjorde det dog paa mig et sørgeligt, næsten nedslaaende Indtryk. En brunlig spraglet Fugl kom flyvende og satte sig paa en Tue nærved os og fløitede. Men denne Lyd, o den var saa sørgelig, saa melankolsk, som om Fuglen vilde syngte om hvad jeg følte i dette Øieblik (Asbjørnsen 1845:196).

Implisitt i jomfruens skildring er landskapet som ressurs: Hun hadde vært på setertur sammen med seterpiker og budeia Brit, som representerte bondesamfunnet og tilhørende syn på naturen som produktjonslandskap. Turfølgert plukker multer og finner skjønnhet i landskapets rikdom. Allikevel er det en tydelig kontrast mellom den unge kvinnen og budeia, som vises både i uttrykksmåte og natursyn. Brit forteller om sine kuer, geiter og reinsdyrene hun har sett, mens den unge kvinnen lar seg begeistre av de estetiske kvalitetene i landskapet. Hun er ikke der fordi hun har en jobb å gjøre: hun er der for opplevelsens skyld, for å nyte landskapet og opplevelsen av det. Gjennom jomfruen formidler rammefortellingen et perspektiv på naturen som rekreasjonslandskap. I tillegg understrekes betydningen av opplevelsen i seg selv: en gjengivelse, en «mager Erindring», kan ikke måle seg med en virkelig tur. Med skildringer som dette rammer fortellingen inn landskapet som estetisk objekt, opphører fjellturen og opplevelsen i seg selv og oppfordrer dermed sine lesere til å oppsøke liknende opplevelser. Samtidig er stoffet som formidles, sagnene, forankret i et helt annet natursyn.

Asbjørnsens folkesagn er interessante fordi de både kan fortolkes som reflek-

sjoner av folketro og tradisjon i bygdesamfunn, som refleksjoner av Asbjørnsens og bybefolkningens natursyn, og som medierende teknologi i begge kontekster. Skjønt noen av disse perspektivene har vært grundig undersøkt før (Christensen 2002, 2015; Hult 2003; Slagstad 2018), ønsker jeg å belyse disse spørsmålene fra andre innfallsvinkler, ved å behandle sagnene som teknologi. Målet med dette er å knytte spørsmålene til hverandre på en ny måte, for å bedre forstå hvordan natursyn er kulturelt, teknologisk, og historisk betinget. Artikkelen trekker også på filosofen Marvin Henbergs (1984) analyse av «wilderness» som «playground» og naturopplevelser som «play». Henberg (1984) beskriver hvordan nåtidens naturopplevelser er formet av fortiden gjennom at fortidens naturbruk imiteres og benyttes som mønster for «play». Henbergs begreper kan derfor anvendes som analytiske verktøy i nærlesing av Asbjørnsens gjentelling av folkesagn og deres rammefortellinger: Sagnene, og sagnenes tilknytning til det «autentisk norske» i form av bondens naturbruk, ble fremhevet i den fremvoksende turistkulturen på 1800-tallet. Ved å gjøre dette analytiske grepet vil artikkelen bidra med et nytt perspektiv på folkesagnenes rolle i omtolkningen av bondens produktjonslandskap til turistens rekreasjonslandskap.

Sagnene *gjør* en rekke ting for menneskene som forteller dem, hører om dem, skriver dem ned, og leser dem, og på grunn av dette kan det være fruktbart å forstå dem som teknologiske verktøy som tas i bruk for å for eksempel ramme inn naturopplevelser, oppfordre til ulike holdninger, mediere grenser, eller formidle erfaringer og kunnskap knyttet til naturopplevelser og naturbruk. Oppgavene som sagnene tar på seg kan være mange, og

funksjonene de fyller varierer også fra kontekst til kontekst. Hvorfor og hvordan sagnene kan forstås som teknologi vil utdypes nærmere under overskriften «Villhet, kontroll og folkesagn som teknologi». Teknologi henger tett sammen med kontroll, og kontrollbegrepet er essensielt for å forstå hvordan teknologi, og spesifikt folkesagn analysert som teknologi, kan relateres til omtolkningen av norsk natur på 1800-tallet. Kontroll kan kontrasteres mot «det ville». Idéhistorikeren Karin Johannisson (1984:21–23) har utforsket utviklinger i estetiske holdninger til naturen og det ville, fra verdsetting av det kontrollerte produksjonslandskapet til en større entusiasme for det ukontrollerte «ville» landskapet og samtidig mot å tillegge naturen egenverdi. Hennes definisjon av villhet er del av den teoretiske bakgrunnen for denne artikkelen: «Graden av 'vildhet' står alltså i omvendt proporsjon till graden av menneskelig kontroll» (Johannisson 1984: 17). Ved å fremheve den glidende overgangen mellom det kontrollerte og det ukontrollerte, kan man undersøke menneskers forhold til sine omgivelser og samtidig unngå den problematiske dikotomien mellom natur og kultur.

Historisk kontekst: natursyn i forandring på 1800-tallet

Kildematerialet jeg ser på i denne teksten er i hovedsak fra midten av 1800-tallet. Den bredere historiske konteksten for kildene og prosessen de reflekterer er omtolkningen av norsk natur fra bondens produksjonslandskap til turistens rekreasjonslandskap. Idéhistoriker Rune Slagstad begynner sin skildring av denne prosessen med landmålerne og landskapsmalerne som reiste i norske fjellandskap fra 1820-tallet (Slagstad 2018:11). Utviklingen skjøt fart

fra rundt midten av århundret, og i 1868 ble Den Norske Turistforening etablert. Omtolkningen kan forstås i relasjon til flere ulike prosesser som pågikk på 1800-tallet, blant annet utviklinger i bosetningsmønster og urbanisering, effektivisering av transport og forbedret tilrettelegging for lengre reiser, samt nasjonalromantikken og ønsket om å forankre nasjonal identitetsoppfatning i noe «autentisk norsk». Det siste poenget har litteraturviter Gudleiv Bø (1999) skrevet om, og han understreker at den norske naturen, spesielt fjell- og dallandskap, fikk en spesielt stor rolle i norsk nasjonsbygging sammenliknet med mange andre land, blant annet på grunn av et behov for å kontrastere seg mot Danmark. I tillegg ble det *regionale* «oppfatta som nasjonalt på en særlig autentisk måte. Det regionale blir symbol på det nasjonale» (Bø 1999:63). Dette har blant annet betydning for sagnenes rolle i identitetsbyggingen: de reflekterte *regional* folketro, skildret *regionale* landskap, men ble inkorporert i *nasjonal* identitetsbygging.

Når det gjelder utvikling i transport og tilgjengeliggjøring argumenterer idrettshistoriker Matti Goksøyr for at lettelse i adgang og fysisk tilgjengelighet av naturopplevelser kom *etter* at interessen for disse var etablert (Goksøyr 1994:186). Samtidig kan tilretteleggingen ha bidratt til å tilgjengeliggjøre disse opplevelsene for enda flere, og senke terskelen for å bruke naturen til rekreasjon og idrett. Goksøyr skriver om koblingen mellom nasjonal identitet og idrett og friluftsliv og beskriver blant annet en mentalitetsendring når det gjelder det norske fjellandskapet: Fjellene som tidligere ble opplevd som ugjestmilde, uinteressante eller skremmende, ble i løpet av 1800-tallet omtolket som vakre og lokkende, og oppsøkt av nye grupper mennesker for opplevelsens skyld (Goksøyr 1994:182). Goksøyr kobler også endringen

i adferd og mentalitet til nasjonsbyggingen: «Den nasjonale identiteten kunne sees og oppleves i landskapet. Det var fedrenes landskap en vandret i. Naturen ble dermed også på denne måten tatt inn fra det ville til det siviliserte» (Goksøyr 1994:185).

Den norske nasjonalromantikken og nasjonsbyggingsprosjektet fremhevet altså ideen om en unik og uminnelig forbindelse mellom det norske folk og den norske naturen. Denne forbindelsen kan bli og har blitt problematisert (se for eksempel Witoszek 2011), men har hatt stor innflytelse. Etnologen Arne Lie Christensen (2015:45) har påpekt at den norske bonden i denne nasjonsbyggingsprosessen ble fremhevet som en sentral del av den nye norske felleskulturen, og den norske turistkulturen som vokste fram på denne tiden ble fremhevet som en konkretisering og videreføring av forbindelsen mellom det norske folk og den norske naturen. Christensen (2015:46) beskriver videre hvordan deler av det gamle kulturlandskapet ble videreført i fremveksten av turistkulturen: Bondens ferdselsårer, gamle stier og tråkk, ble også brukt av turistene. Allikevel ble landskapet brukt på nye måter, og fjellturismen representerte et brudd med bondens syn på fjellet og naturen som ressurs og produksjonslandskap: Som Slagstad understreker var det dannelsesborgerskapet og det distanserte blikket på landskapet som ble opphavet til vandrer-kulturen som utviklet seg på 1800-tallet (Slagstad 2018:16). Selv om den norske bonden og det norske fjellet ble fremhevet som symboler på norsk identitet, kan ikke fjellturismen sies å være en videreføring av fjellbondens bruk av og bevegelser i landskapet. Ifølge både Christensen (2015:25) og folke-minneforsker Ørnulf Hodne (2004) unngikk bonden unødvendig reising (Hodne 2004: 120–121, 127). Hodne (2004) presenterer norske sagn og folketro som forankret i eks-

tre natureforhold og et folkeliv som har vært avhengig av risikabel og ofte direkte farlig ferdsel i landskapet. Enhver reise involverte en viss risiko som måtte veies mot den praktiske nytten. Etnologen Orvar Löfgren (1981) demonstrer med Sverige som utgangspunkt hvordan avhengighet av naturen som levebrød og livsgrunnlag dyrker et syn på naturen som praktisk ressurs. Naturlandskapet ble opplevd som enten et faktisk eller et potensielt produksjonslandskap, og det ville i naturen sto i kontrast til menneskelig kontroll (Löfgren 1981; se også Johannisson 1984: 37). Han beskriver en utvikling i det borgerlige verdensbildet som involverte nye grenser mellom arbeid og rekreasjon samt mellom fornuft og følelser (Löfgren 1981). Han hevder videre at disse grensene hadde innvirkning på hvordan landskapet ble brukt og opplevd: Produksjonslandskapet ble skilt fra forbrukslandskapet (Löfgren 1981:254). Christensen (2015:29) har argumentert for det samme i kontekst av norsk turisthistorie: Når besøkende opplevde norsk natur som estetisk objekt, var det i stor grad fordi de var i posisjon til å distansere seg fra naturen som ressurs.

Det er viktig å merke seg at prosessene og mentalitetsendringen i relasjonen mellom mennesker og vill natur er langt fra et særnorsk fenomen, og liknende prosesser kan sees i andre deler av Europa og i USA (se f.eks Thomas 1983, Nash 2014). Det nye natursynet spredde seg til Norge med utenlandske turister og gjennom litteratur, kunst og poesi fra for eksempel England og Tyskland (Syse 2022).

Hva kan Asbjørnsens folkesagn fortelle om?

Hodne (1999) beskriver Asbjørnsen som tro mot det gamle natursynet i sine tekstversjoner av folketro, altså i selve sag-

nene. Knappe naturbeskrivelser ble utbrodert og hjemliggjort, men Hodne viser at disse utvidelsene var tro mot tradisjonen fordi de begrenset seg til «utbroderinger av momenter som fantes i originalforedraget» (Hodne 1999:31). Asbjørnsens skjønnlitterære rammefortellinger, derimot, utgjør et tradisjonsbrudd (Hodne 1999:31). Hodne argumenterer for at «det problematiske med disse egenproduserte natursceneriene er imidlertid at det er Asbjørnsens moderne og opplyste natursyn som meddeler seg i dem, ikke folketradisjonens» (Hodne 1999:32). På den andre siden kan det argumenteres for at rammefortellingene på en ryddig måte unngår at det tradisjonelle synet i sagnene sammenblandes med Asbjørnsens moderne perspektiv, og samtidig gir sagnene en ny aktualitet og nye oppgaver i nasjonsbyggingsprosessen de ble en del av. Asbjørnsen navigerer spenningen mellom bondesamfunnets natursyn og forestillinger, og sin egen kritiske holdning til folketro og sine egne idealiseringer av naturen som rekreasjonslandskap ved å gjengi sagnene i fiktive kontekster som rommer både Asbjørnsens egne perspektiver, og hans tolkning av bondekulturen og perspektivene til hans informanter.

Også ifølge folkloristen Knut Liestøl, som har utgitt en vitenskapelig kommentert og gjennomarbeidet versjon av Asbjørnsens *Norske Huldreeventyr og Folkesagn* (Asbjørnsen 1949 og 1949a), var ikke Asbjørnsen bare en nøytral formidler av folkesagn: Han var selv en forteller av dem (Liestøl 1947:82). Asbjørnsen redigerte og kombinerte folkesagn som inneholdt lignende narrativ og motiver, og tok seg språklige og litterære friheter for å forbedre sagnenes litterære kvaliteter og produsere levende bilder og fortellinger (Liestøl 1947:88–91). I et brev

skrevet av Asbjørnsen i 1853 til den engelske filologen Benjamin Thorpe understreker Asbjørnsen at selv om han under ingen omstendigheter endrer eller forbedrer innholdet, anser han det som sin rett å gjøre språklige eller narrative justeringer av dårlig fortalte sagn, så sagnene blir fortalt slik en god forteller ville fortalt dem (Liestøl 1947:111). Dette er viktig å ha i bakhodet. Selv om jeg på noen måter behandler Asbjørnsens sagn som om de var emiske kilder til bondesamfunnets natursyn er det med forbehold om at disse spesifikke utgivelsene også har med seg et tydelig preg av Asbjørnsens etiske perspektiv både i sagnene og i rammefortellingene. Asbjørnsen brukte rammefortellinger til å plassere sagnene i en fiktiv kontekst som skulle forankre dem og vise leseren hvordan de levde og ble fortalt: muntlig og i kontekst av konkrete steder. Camilla Collett bidro til innledningen rammefortellingen sitert ovenfor (Liestøls etterord i Asbjørnsen 1949:260), og det første utdraget under er antakelig skrevet av henne. Naturskildringene som den unge kvinnen gir senere, er skrevet av Asbjørnsen selv. I rammefortellingen har Asbjørnsen, i samarbeid med Camilla Collett, plassert seg selv, eller en fiktiv versjon av seg selv, i samtale med en ung kvinne. Rammefortelleren er her eksplisitt identifisert som «Hr. Asbjørnsen», men dette er ikke tilfellet i alle rammefortellingene. Allikevel fremstår alltid rammefortelleren som en representasjon av Asbjørnsen selv eller noen som deler hans perspektiver og bakgrunn. Sagnene som blir formidlet i sitatet over er plassert i dobbel ramme: først i «jomfruens» fiktive fortelling om fjellturen hvor hun fikk sagnene fortalt av «seterpiken», og deretter i prestegårdens stue hvor det skildres en fiktiv situasjon som kan ha liknet på de Asbjørnsen selv

opplevde på sine innsamlingsturer. Sitatene viser hvordan naturen kan ha blitt opplevd og beskrevet i ulike kontekster og av ulike personer. Det er allikevel etiske perspektiver som blir formidlet og som medierer de ulike oppfatningene av landskapet. Vi blir presentert for Asbjørnsen og Colletts tolkning av perspektivene som ble representert av den unge kvinnen og budeia, Asbjørnsens tolkning av sagnene og deres kontekst, og Asbjørnsens egne naturskildringer, dog tillagt noen andre. Gjennom rammefortellingen skildrer Asbjørnsen en tydelig spenning mellom rammefortellerens skeptiske holdning og perspektivene som blir formidlet i folkesagnene. Det kommer tydelig frem gjennom rammefortellerens perspektiv at Asbjørnsen anså sagnene som overtro. De fiktive karakterene som fikk rollen som sagnenes fortellere i rammefortellingene er av varierende overbevisning. Noen av dem sier eksplisitt at de ikke tror på sagnene. I sin stipendmelding *Indberetning om en Reise, foretagen med Understøttelse af Universtetets Stipendiefond i Sommeren 1847, for at samle Folkedigtinger, Eventyr, Sagn, Viser etc., etc.* (1850) skrev Asbjørnsen om sin innsamling av sagn og informantene han snakket med:

Sagnene vare i denne Egn heller ikke faa; de havde ingenlunde afblomstret og levede ikke allene i de Gamles Minde, men selv de Unge saae Naturen med den nedarvede Folketroes Øine og troede at have oplevet Et og Andet (Asbjørnsen 1964:9).

Ifølge Asbjørnsens stipendmeldinger, ble naturen opplevd som mystisk selv av de som bodde i den, og dette ga opphav til folketro om overnaturlige hendelser og vesener. Selv om det er usikkert i hvilken

grad Asbjørnsens informanter og karakterene de ble beskrevet gjennom i rammefortellingene faktisk trodde på sagnene, kan sagnene vise hvordan opplevelser i naturen ga gjenklang i folketroen. Trosaspektet ved sagn er noe også Linda Degh har utforsket i andre sammenhenger (2001). Kvideland og Sehmsdorf (1988) er imidlertid også viktige bidragsytere til deler av denne diskusjonen i en skandinavisk kontekst. Sagnene som kilder kan med andre ord vise situasjoner og møter som var mulige å relatere seg til.

Villhet, kontroll og folkesagn som teknologi

Som Johannisson (1984:17) definisjon av villhet viser, kan det ville forstås i kontrast til det kontrollerte, og betegne deler av naturen som oppfattes som ukontrollerte eller mindre kontrollerte. Også andre, som Cronon (1995), Hodne (1999), Johannsen (2010), Stattin (1984), og Thomas (1983) kontrasterer det ville med det kontrollerte og belyser denne relasjonen historisk og teoretisk. Skillet mellom det ville og det kontrollerte er ofte diffus, tvetydig og glidende. Derfor er også villhet tvetydig. Dette vises for eksempel i ambivalente beskrivelser av landskap som både ressurs og som trussel, eller som trussel og estetisk objekt. I tillegg kan opplevelse av kontroll tolkes som relativ og subjektiv. Graden av villhet avhenger med andre ord ikke kun av egenskaper ved området i seg selv, eller menneskelig påvirkning på landskapet, men også av subjektet som opplever området og seg selv i møte med det, altså relatert til en subjektiv opplevelse av å være i eller ha kontroll i en bestemt situasjon. Her kan teknologi spille en betydelig rolle, fordi teknologiske verktøy kan tilby måter å tilegne seg større kontroll, eller håndtere manglende kon-

troll. Bruno Latour (1992:229) bruker ordet delegering for å beskrive hvordan oppgaver eller innsats flyttes fra mennesker til ikke-mennesker. Teknologi kan defineres som dette ikke-menneskelige som oppgavene blir delegert til. Latour skriver:

[e]very time you want to know what a non-human does, simply imagine what other humans or other non-humans would have to do were this character not present. This imaginary substitution exactly sizes up the role, or function, of this little character (Latour 1992:229).

Med Latours delegeringsbegrep i bakhodet kan man både utforske hvilke oppgaver folkesagnene utfører og hvorfor det er fruktbart å analysere dem som teknologi. Heri ligger også en betydelig forskjell mellom de muntlig overførte folkesagnene og de skriftlige gjenfortellingene til Asbjørnsen: som muntlige overførte fortellinger i lokale kontekster overfører de lokal kunnskap, de viderefører kollektivt opparbeidet hukommelse om jordbruk, den lokale naturen og spesielle deler av landskapet. De formidler dermed effektivt generasjoner av kunnskap som ellers hadde måttet tilegnes gjennom prøving og feiling, med risiko for å utsette seg for utrygge situasjoner eller steder. Oppgavene som overtas er knyttet til erverving av erfaringer og kunnskap, og minimering av risiko. De er også knyttet til bruk av et konkret, lokalt landskap. Narrativene skildrer normer og begrensninger for bevegelser i landskapet og de peker ut og fremhever konkrete landemerker av geologisk, kulturell eller historisk betydning. De formidler kunnskap og normer for interaksjon med naturen. I tillegg retter

sagnene oppmerksomheten mot konkrete steder og landemerker som legger til rette for navigasjon i landskapet.

Man kan også tolke folkesagnenes ulike roller og funksjoner i bondesamfunnet med en strukturfunksjonalistisk tilnærming. I 1800-tallets bondesamfunn bidro forestillingene blant annet til å strukturere hverdagen og hindre konflikt både mellom mennesker og med naturen, og dermed sikre en viss stabilitet. Christensen understreker det overnaturliges rolle som strukturerende og normvoktende i seterlivet (Christensen 2015:145). Han bygger blant annet på folklorist Svale Solheim som beskriver livet på setra som strukturert av en rekke skikker og trosforestillinger om det overnaturlige som bidro til opprettholdelse av normer (Solheim 1952:340–505). De var effektive fordi overnaturlige krefter opplevdes som umulig å unngå og nødvendig å tilpasse seg etter. Bondens, jegerens og fiskerens landskap var magisk ladet (Löfgren 1981:252). Naturen var befolket av overnaturlige vesener som hadde rollen som voktere av landskapet. De benyttet seg av innflytelsesmakt på blant annet vær og fruktbarhet for å påvirke, begrense eller hjelpe menneskelig aktivitet og straffe brudd på normer ved behov. Löfgren understreker videre at disse vokterne sjelden defineres som utvetydig gode eller onde, men opptrådte både som hjelpere og som hevner (Löfgren 1981:252). Relasjonen mellom mennesker og disse vesenene var altså ambivalent, på samme måte som relasjonen mellom mennesker og natur er det. Som medierende teknologi kan folkesagn også tolkes som kognitive kart (Löfgren 1981:250) som formidler kulturell informasjon. Ut fra folkesagnenes motiver kan det konkluderes med at mye av denne informasjonen er knyttet til bruken av

naturen som ressurs. Lauri Honko, religionsviter og folklorist, har i likhet med Löfgren utforsket rollen til folketro i forholdet mellom mennesker og natur. Han understreker at folketroens strukturelle mønster «kan oppfattas både som resurs og som instrument i människans erövrande av naturen och utnyttjandet av dess materiella resurser» (Honko 1981:45). De er instrumenter fordi de utfører oppgaver for eksempel knyttet til sortering, mental kartlegging og normvokting. Annen informasjon som formidles gjennom folkesagn er grenser i kontekst av reiser. Sagnene skildrer normer og forholdsregler for trygge reiser ved å skildre disse normene brutt: Forstyrrelser av det overnaturlige fører til straff. Sagnene kan forstås som teknologi som signaliserer trygge eller usikre steder, tider eller måter å reise på.

De nedskrevne folkesagnene som Asbjørnsen publiserte inneholdt de samme budskapene, men for publikummet disse var rettet mot var disse budskapene i stor grad irrelevante: Mange av leserne vil aldri reise til de konkrete stedene som er skildret, og hadde neppe nytte av informasjonen knyttet til jordbruk eller normer om seterbruk og kyr. Oppgavene som ble delegert til folkesagnene var altså ikke bare knyttet til overføring av informasjon om jordbrukspraksis eller spesifikke trekk ved et bestemt landskap, men til innrammingen av det norske landskapet i mer generelt, og til byggingen av en felles norsk identitet. Oppgavene Asbjørnsen delegerer til sine nedskrevne folkesagn inkluderer også arbeidet og reisingen han selv har lagt ned i å samle og skrive dem. De er konsentrerte argumenter for å besøke disse stedene som turister, men også erstatninger for dem som ikke har mulighet eller motivasjon til dette. Slik bidro de til spredningen av ideer knyttet til

natur og nasjonal identitet, også til de som leste folkesagnene, men som aldri ville besøke stedene som var beskrevet i den. Opplevelser i fjellandskap ble altså beskrevet, men også strukturert og rammet inn, av blant annet fortellinger og tekster som kan forstås som medierende teknologi. Nedskrevne folkesagn fikk i tillegg en materiell kvalitet som gjorde dem reproduserbare og distribuerbare på en ny måte.

«Wilderness as playground» og relasjonen mellom naturopplevelser og kontroll

I jordbrukssamfunn vil graden av kontroll på den ene siden være høy: Landskapet blir kontinuerlig kontrollert eller forsøkt kontrollert ved dyrking av jord og ressursutvinning. Samtidig er man i stor grad avhengig av landskapet og dermed sårbar for ukontrollerbare aspekter ved naturen. Turistene i landskapet kan i motsetning til bonden forstås som mer frikoblet landskapet, og det kan dermed tenkes at de var mindre avhengig av omfattende landskapskontroll for å oppleve kontroll: Man kan si at utviklingen av turistkulturen i Norge innebar større verdsettelse av det «ville» parallelt med økende kontroll og forutsigbarhet i naturopplevelser. Dette peker på et paradoks som har blitt fremhevet av Löfgren:

I den nya landskapsideologin finns en intressant paradox: samtidigt som naturen tuktas och domesticeras till ett konsumtionslandskap förvildas den och utrustas med upplevelseskvaliteter som betonar dess naturlighet och primitivitet – dess orördhet (Löfgren 1981:254).

Paradokset er altså at «domestiseringen»

som Löfgren peker på, innebærer økende kontroll og mindre grad av sårbarhet og avhengighet, samtidig som at det ville i økende grad blir fremhevet. På den ene siden ble turister tiltrukket av uforutsigbarheten og spenningen knyttet til naturopplevelser. På den andre siden reduseres disse kvalitetene i naturen ved økende teknologisk kontroll og strukturering av landskapet. Med økt kontroll ble fjellet opplevd som mindre truende og farlig, samtidig som det forble en ressurs for «ville» naturopplevelser. Forskjellen i hvordan folkesagnene ble brukt og oppfattet av bondesamfunnet sammenliknet med hos turistene tydeliggjør dette. For turistene ble sagnene brukt som stemningsskapere og overnaturlige vesener kunne oppleves som rekvisitter i naturopplevelser. Sagnene representerte også en linje mellom turistens naturopplevelse og bondens naturbruk som validerte naturopplevelser som «autentisk norsk». Med andre ord kan man si at folkesagnene både reflekterte og tilrettela for en rekke forestillinger. For eksempel tilrettela de for forestillinger om villhet i stadig mer kontrollerte kontekster og de kunne fremheve romantiske forestillinger om «det autentisk norske».

Filosof Marvin Henbergs (1984) begrep «Wilderness as playground» forutsetter en grad av forutsigbarhet og følelse av kontroll i møte med natur. «Play» forutsetter trygghet, og som Henberg påpeker er det tvert imot risiko som i stor grad har preget reiser og opplevelser i naturen frem til relativt nylig. «Wilderness as playground» forutsetter med andre ord en paradoksal tilstedeværelse av opplevd trygghet og tilgjengelighet, medbrakte hjelpemidler og utstyr og kjennskap til terrenget eller kart (eventuelt i dag, GPS-enheter): «In sum, today's image of wilderness as playground requires thorough domestication and civilization of nature

outside the wilds» (Henberg 1984:251).

Fordi lek er sårbar for avbrytelser må den beskyttes fra kravene som stilles og distraksjonene som finnes i hverdagslivet (Henberg 1984:257). For at et landskap skal fungere som playground må det derfor oppleves som separert fra hverdagen. De norske fjellene innfridde dette kravet for bybefolkningen, men ikke for bonden som hadde det samme landskapet som arbeidsplass. Henberg beskriver «wilderness play» som avledet fra «those normally sober activities falling under the rubric of 'living off the land'» (Henberg 1984:253). Han skriver i hovedsak om nordamerikanske forhold og natursyn, men en liknende prosess kan sies å pågå i 1800-tallets Norge, både blant utenlandske turister, som britiske William Cecil Slingsby skriver om og til i *Norway. The northern playground: sketches of climbing and mountain exploration in Norway between 1872 and 1903* (1904), og blant bybefolkningen i Norge, som Asbjørnsen representerer og henvender seg til. Der var det den norske bondestanden som ble etterliknet og idyllisert når bybefolkningen besøkte de norske fjellene som turister. Det var også deres natursyn som ble forsøkt fremhevet og oppsøkt i folkesagnene. En av hovedfunksjonene til «wilderness as playground» er å beskytte lekeillusjonen, men det utelukker ikke annen risiko. «Wilderness as playground» forutsetter med andre ord ikke at naturopplevelser er helt uten risiko for ulykke og skader. Henberg understreker allikevel at risikoen for slike ulykker er en akseptert del av aktiviteten, og at den av og til også kan være en del av attraksjonen. Noen former for «wilderness play» spiller på nettopp risiko (Henberg 1984:259). Risikoen bonden utsettes for i sin interaksjon med naturen, skiller seg allikevel bety-

delig fra risikoen som turistene opplever. I turistens tilfelle er risikoen oppsøkt frivillig, mens den for bonden er et nødvendig onde. Også tilgangen på hjelpemidler skiller bondens og turistens opplevelse av naturen:

Lacking reliable maps, possessing scant information on weather or climate, and having no prospect of convenient retreat, early explorers engaged in a sober undertaking. They had to be (and were) exceptionally self-reliant. The corresponding activities in modern wilderness play (camping, hiking, hunting) also create feelings of self-reliance, but in contrast to the primary self-reliance of genuine explorers, such feelings must be judged to derive from a sustained play illusion (Henberg 1984:259).

1800-tallets turister var riktignok mindre teknologisk utrustet enn dagens turister, og måtte klare seg med langt mindre forutsigbarhet. Ulikheter i grad av og behov for kontroll kan allikevel bidra til å forklare hvordan de samme stedene kan oppleves så forskjellig, og hvorfor fortellingene om dem ble fortolket på så forskjellige måter. Kontroll for bonden innebar å skape forutsigbarhet for å opprettholde et levebrød. Bondens opplevelse av landskapet innebar dermed en spenning mellom avhengighet og konflikt, og konstant forhandling av grenser. Turisten var også avhengig av en viss grad av kontroll for å kunne bevege seg trygt i landskapet, men denne kontrollen var i motsetning til hos bonden kun nødvendig på en individuell, kortsiktig skala. Man kan si at teknologisk kontroll var økende, men kanskje mer relevant er det at kontrollbehovet for den besøkende var mindre omfattende enn for

bonden. Det «ville» landskapet kunne dermed assosieres med frihet og rekreasjon for mennesker som hadde levebrødet og hverdagslivet sitt et annet sted.

«Wilderness as playground» (Henberg 1984) innebærer en innrømmelse av at økt kontroll fører til redusert villhet, men at dette kan motvirkes ved å opprettholde en *illusjon* av villhet. Måter å opprettholde denne illusjonen på kan for eksempel være å avstå fra å bruke tilgjengelig teknologi eller bevisst øke vanskelighetsgraden ved å velge spesielt utfordrende ruter. En slik illusjon kan også underbygges ved å appellere til og gjenoppleve tradisjonelle forestillinger om og syn på naturen som ambivalent og truende gjennom folkesagn. Folkesagnene rammet ikke bare inn landskapet og naturopplevelser, de tilrettela også for en leke-illusjon hvori bybefolkningen kunne oppleve naturen gjennom Asbjørnsens tolkning av bondens landskap og natursyn.

Tvetydig natur og Asbjørnsens folkesagn

I lokal kontekst var folkesagnene ofte fortellinger om konkrete steder. De formidlet erfaringer og fremhevet landemerker. Asbjørnsen påpeker dette selv i en av sine stipendmeldinger:

Efter nogle Dages Ophold i Hedalen tog jeg over Aaserne til Næs i Hallingdal, og her paa denne fem Miil lange Sætervei havde hver Sætervold, hvert Vand, hver Fjeldknat sit eget Sagn eller rigtigere sin egen Cyklus af Huldreeventyr, og saaledes synes det at være overalt, hvor man vandrer i disse Sætermarker og Fjelddale (Asbjørnsen 1964:13).

Asbjørnsens folkesagn formidler flere perspektiver på naturen, spesielt utmarka, som

kontrastfylt og ambivalent verdsatt. I sagnene er forholdet mellom bondesamfunnet og omkringliggende natur preget av bruk og praktiske hensyn, og sagnene skildrer flere normer og grenser for bruk av utmarksressursene hvor respekt for det overnaturlige er avgjørende. Hodne påpeker hvordan «alle former for beskatning måtte skje i nært samarbeid med vettene som bodde der, og ikke i opposisjon til dem, dersom en ville unngå sanksjoner og miste utbyttet» (Hodne 1999:26). Sagnene kan sies å reflektere en spenning mellom fortrolighet og mistillit: Man var fortrolig og kompetent i ressursutnyttelsen, men allikevel den svakere part i møte med de overnaturlige som rådde der og som måtte vises hensyn til. Ifølge Hodne, innebærer natursynet i folkesagnene en dualisme mellom et trygt «innenfor», «underlagt permanent kulturvirksomhet, og hvor mennesket rår og har en viss kontroll over seg selv og sin tilværelse» (Hodne 1999:19) og et utrygt «utenfor»: «villmarka med store, mørke skoger, høye fjell og andre ufarbare landskaper hvor villdyrene ferdes og farlige utmarksvetter holder til, og hvor mennesket ikke beveger seg inn uten risiko for liv og lemmer» (Hodne 1999:19). Hendsene som sagnene beskriver fungerer som påminnelser om risikoen ved å forlate den trygge sikkerhetssonen og begi seg ut i den ukontrollerte naturen (Hodne 1999:21). Samtidig var utmarksressursene nødvendige og viktige. Sagnenes funksjon involverer å mediere nødvendig interaksjon med omgivelsene, både i innmark og utmark: De signaliserer trygge og utrygge sfærer, og skildrer forhåndsregler og trygghetsmarkører, samt riter og rutiner for å minimere risiko og holde seg på god fot med de overnaturlige både i utmarka og innenfor trygge sfærer hvor man allikevel var avhengig av gode relasjoner til det overnaturlige (Hodne 1999:24).

Produksjonslandskapet i folkesagnene og naturen som ressurs

Naturen som ressurs spiller en sentral rolle i Asbjørnsens sagnsamlinger. I sagnene inntrer møter mellom mennesker og det overnaturlige ofte i kontekst av bruk av naturen, og praktiske gjøremål som å samle ved, stelle husdyr på beite eller hente vann har den narrative funksjonen å føre mennesker inn i naturen. I rammefortellingen «Mathias Skytters historier» (Asbjørnsen 1845:27) presenteres karakteren «Mathias Skytter», en lokal jeger som deler erfaringer og sagn fra sine opplevelser i naturen og fortellinger han har hørt fra bekjente. Han forklarer at han har hørt overnaturlige vesener når han er ute på jakt:

«Jo det har jeg nok; jeg har seet Mangt og Meget, og hørt mange underlige Lyd i Skov og Mark,» sagde Mathias. «Jeg har ofte hørt at det har bandet, pratet og sunget; til andre Tider har jeg fornummet saa deilig Musik, at jeg aldrig kan snakke om, hvor deilig den var» (Asbjørnsen 1845:31).

I «En Signekjærrings Fortællinger» (Asbjørnsen 1845:39) blir rammefortelleren fortalt et sagn om en mann som ble «huldrin i lange Tider» (Asbjørnsen 1845:46):

Moerbroer Mads han boede paa Knae i Hurdalen. Han var ofte ude i Fjeldet og hug Ved og Tømmer, og naar han var ude, saa havde han altid for Skik at ligge der ogsaa; han byggede sig en Barhytte, gjorde op en Nying foran, og der laa han og sov om Natten (Asbjørnsen 1845:46–47).

En dag han er ute slik ser han en vakker huldrekvinne i skogen. Den kvelden blir han tatt og forblir borte i tre døgn.

I tillegg til at bruk av naturen som ressurs er en betydelig del av konteksten og motivene i mange folkesagn, kan også sagnene forstås som oppfordringer til å benytte seg av naturens ressurser innenfor bestemte rammer. Honko (1981:33) peker på bruk av naturen som ressurs som viktig for å forstå folkesagnenes funksjon. Han poengterer at forestillinger og historier om for eksempel «vattenrådaren» ikke oppstår alle steder der det er vann, men derimot kun der vannet benyttes aktivt: «Vattenrådaren finns inte på alla håll där det finns vatten, utan den kan förekomma endast på ställen där vattnet mer eller mindre regelbundet utnyttjas» (Honko 1981:33). I tillegg blir forestillingene formet av formen for ressursutnyttelse, det overnaturlige manifesterer seg på ulike måter på ulike steder fordi interaksjonene mellom mennesker og omgivelser er ulike. Dette gjør ifølge Honko, at forestillinger om det overnaturlige kan anses som kart over menneskers interaksjon med omkringliggende natur, inkludert ressursutnyttelse og tilknyttede verdssystemer. Fortellinger og tekster som følger med disse forestillingene grupperer seg som tradisjonsterritorier (Honko 1981:33). Honko understreker at denne interaksjonen ikke begrenser seg til økonomisk aktivitet, men også kognitiv. I tillegg til å søke fysisk kontroll over naturen ved for eksempel ressursutvinning og jordbruk, søker mennesker å beherske naturen ved å kognitivt organisere, oppdele og benevne (Honko 1981:33). Koblingen mellom de overnaturlige vesenene og naturen de bebor springer altså ut fra den aktive interaksjonen mellom mennesker og omkringliggende natur. Sagnene kan sies å møte et behov for kontroll, oppdeling og organisering av en uoversiktlig og tvetydig natur som mennesker nødvendigvis må forholde

seg til fordi de er avhengige av ressursene i den.

Folkesagnene som grensemarkør mot truende natur

Det overnaturlige som grensemarkør er tidligere blitt utforsket av Stattin (1984), Johannsen (2010) og Aubrey (2019). I sagnene ble sosiale grenser, og grenser i tid og rom formidlet av liminale overnaturlige enheter. Disse overnaturlige vesenene kan tolkes både som refleksjoner av oppfatninger av natur, for eksempel som truende eller generøs, og som verktøy som har hjulpet mennesker å håndtere ambivalensen og tvetydige grenser i forholdet mellom det kontrollerte og ukontrollerte. I tillegg til grensene som skildres av og i folkesagnene, reflekterer også rammeforestillingene grenser, for eksempel mellom de som beveger seg gjennom landskapet og opplever det fra utsiden, og de som skildres som en tilhørende del av landskapet. En analyse av sagn kan altså gi innblikk i historiske oppfatninger av natur, men de kan også tolkes som teknologi som kommuniserer kulturell informasjon, normer og grenser. Med andre ord kan de både forstås som skildringer av et natursyn, men også som verktøy som tilrettelegger for en kulturelt tilpasset interaksjon med omkringliggende natur, en form for folkelig kunnskapsproduksjon.

Avhengighet av naturen som ressurs bidrar til å gjøre jordbrukssamfunn sårbare for naturen som trussel. Bondens livsgrunnlag strekker seg inn i skogen og opp på fjellet, forbi grensene for det kontrollerte og forutsigbare. Å krysse ukontrollerte strekninger, som fjellet og skogen, innebar en opplevd risiko for å møte det overnaturlige (Hodne 2004:119). Men det er ikke kun i den fysisk separerte villmarken at naturkrefter og det overnatur-

lige truer. I tillegg truer naturkrefter med å overskride grensene mellom det kontrollerte og ville, villmark og åker, ute og inne, og selv det trygge og forutsigbare kan brått bli revet vekk ved et steinskred, flom eller en sviktende avling. Folkesagn kan altså forstås som grensemarkører, men ikke kun for fysiske grenser i landskapet. Normene som er formidlet gjennom folkesagnene angår også andre forhold, som mørket, natten og årstider, og viser hvordan grenser mot det ukontrollerbare voktes av det overnaturlige.

Grenser i tid blir spesielt tydelige med eksempler som viser at steder som i dagslys er trygge og under menneskers kontroll, blir utrygge og tilhører de overnaturlige om natten. Aktivitet som hører til dagen bør ikke utføres på natten: Disse normene blir for eksempel tydelig fremhevet i sagn om kvernkurren som reagerer hvis kvernen blir brukt på nattestid. Dette blir skildret i flere sagn i rammefortellingen «Kværnsagn» (Asbjørnsen 1845:1). I «En Sommernat på Krogskoven» (Asbjørnsen 1848:169–196) forteller Tor Lerberg om en gang han ble forsinket på vei til jobb:

«Det kan vel være saa en ti, tolv Aar siden,» begynde han, «jeg havde en Kulmile inde paa Skogen ved Kampen-haug.»

«Om Vinteren laa jeg indpaa der og havde to Heste og kjørte Kul til Bærumsværket. En Dag saa kom jeg til at blive lidt for længe ved Værket, for jeg traf nogle Kjendinger oventil Ringerige; vi havde nu lidt Snak mellem os, og lidt drak vi ogsaa – ja Brændeviin da –, og saa kom jeg ikke tilbage til Milen før Klokken var mod ti. Jeg fik gjort op en Nying i Mile-ringen, saa jeg kunde see at læsse paa,

for det var styggelig mørkt» (Asbjørnsen 1848:185–186).

Men arbeidet går ikke som det skal for Tor Lerberg: Det kommer en ubetimelig snøfloke som slukker kullet. «Jo vor Herre Død er hun Bergmoer arg nu, for jeg er kommen saa seent hjem og uroer hende ikveld», tenkte Tor Lerberg (Asbjørnsen 1848:186). For hver oppgave han skulle utføre var det noe som gikk galt. Attpåtil forsov han seg morgenen etter, og da han sto opp var hestene hans borte. Han fulgte sporene deres og «saa Slagfærdene efter to Heste og to brede stutte Fodblade nord-efter» (Asbjørnsen 1848:187). Han fant hestene til slutt, «men jeg bad vor Herre tage mig paa det, at jeg aldrig skulde uroe hende Bergmoer saa seent meer, ja, om Kvelden da» (Asbjørnsen 1845:188). Det løftet holdt han ikke, senere samme året reiste han fra Kristiania i skumringen og møtte på et skummelt bergtroll flere ganger på veien (Asbjørnsen 1848:188).

Nisser beskrives også i rollen som voktere av grensen mellom dagen og natten. I «En gammeldags Juleaften» (Asbjørnsen 1845:109) blir det fortalt om nisser som reagerer på aktivitet og støy om natten. I et sagn får vi høre om Kari som tjente som kokke:

En Nat skulde hun staae op og brygge, saa sagde de øvrige Tjenere til hende: «Du maa vogte dig, at du ikke staaer for tidligt op; før Klokken To maa du ikke lægge paa Rosten.» «Hvorfor det?» spurte hun.

«Du veed da vel, at der er en Nisse her, og du kan nok vide, at han ikke vil uroes saa tidlig, og før Klokken To maa du slet ikke have paa Rosten,» sagde de.

«Pyt, ikke værre,» sagde Kari, der var meget frisk paa Leveren, som man

siger, «jeg har ikke Noget at bestille med Nissen, og kommer han til mig, skal jeg den og den tage mig, nok føyse ham paa Døren» (Asbjørnsen 1845: 115).

Kari satte på bryggekjelen litt over klokken ett, og nissen slukket ilden og hindret henne så godt han kunne. Det var allikevel Kari som fikk rett: Hun skremte bort nissen og siden var det ingen som så eller hørte ham der (Asbjørnsen 1845: 116). I et annet nissesagn i samme rammefortelling får vi høre om Stine som satt oppe og pratet med kokken forbi sengetid:

«Men saa var det engang», sagde Stine, «som kokken og jeg, vi sadde oppe en Aften i Pige-kammeret og skulde stelle vort Tøi istand, og det led til Sengetid, for Vægteren havde alt raabt Ti. Det vilde ikke gaae med Syningen og Stopningen, for hvert Øieblik kom John Blund, og ret som det var, saa nikkede jeg, og ret som det var, saa nikkede hun, for vi havde været tidligt oppe og vadsket om Morgen. Men som vi sad saaledes, saa hørte vi et forførdeligt Rabalder ude i Kjøkkenet,» sagde hun, «det var ligesom En slog alle Tallerknerne sammen og kastede dem paa Gulvet. Vi fore op i Forskrækkelse,» sagde hun, «og jeg skreg: «Gud trøste og hjælpe os, det er Nissen,» og jeg var saa ræd, at jeg ikke turde sætte en Fod i Kjøkkenet» (Asbjørnsen 1845:118–119).

Eksemplene viser hvordan skillet mellom dag og natt navigeres i sagn, og hvordan normer for når på døgnet aktiviteter bør gjøres blir opprettholdt av det overnaturlige. Det samme gjelder årstider: Setra er bondens om sommeren, men tilhører huld-

refolket på vinterhalvåret. Derfor var det strenge krav til når man skulle komme og dra fra setra, og ritualer som fulgte med overtakelsene. I tillegg er liminale faser, som daggry og skumring usikre tidspunkter som innebærer spesielt stor risiko for møter med det overnaturlige. I tillegg er enkelte dager, som sankthansaften og julaften, mer potente enn andre. I rammefortellingen «En Tiurleg i Holleia» (Asbjørnsen 1848:118) blir rammefortelleren fortalt et sagn om en kvinne ved navn Rønnau Skaugen:

Tidlig en Morgen ved St. Hans Dags Tider skyllede hun Klæder ned i Bækken, og saa fik hun see saa meget Sølv-tøi, baade Tallerkener og Fade og Skeer og Slever og Alt det som til var, og der var saa meget vakkert Kjøkken-tøi, og det laa paa Bunden av Bækken og blinkede og skinnede i Solen under Vandet. Da hun fik see al denne Rigdommen, blev hun ligesom hun var reent tullet; hun tog til Beens og løb hjem, for hun vilde hente et Kjørrel og tage det Altsammen. Men da hun kom tilbage, var det væk hver evige Smit og Smule (Asbjørnsen 1848:136).

En kveld en stund etter hadde Rønnau vært ved bekken om kvelden, og da møtte hun en svær mann på en stor, svart hest. Han spurte henne hvorfor hun hadde prøvd å ta hele kjøkkenstellet hans: «Havde du nøiet dig med det, du kunde baaret i Stakken din, skulde du faaet det» (Asbjørnsen 1848:137).

Eksemplene viser hvordan grenser i tid markeres gjennom sagn. Årstider, uforutsigbare værforhold og nattemørket kan forstås som ukontrollerte aspekter ved naturen. Gjennom disse overskrider naturen grensene mellom ville og domestiserte

sfærer og gjør dem tvetydige. Sagnene gjenspeiler risiko knyttet til det ukontrollerte og skildrer grenser for å opprettholde en følelse av kontroll.

Folkesagnenes medierende rolle for- andres

Asbjørnsens folkesagn kan tolkes som formidlere av og i to kulturelle kontekster: For det første kan de tolkes som refleksjoner av bondesamfunnets bekymringer og verdensbilde, og for det andre kan de tolkes gjennom sin betydning for den norske identitetsbyggingen på 1800-tallet, inkludert den voksende turistkulturen. I lokal kontekst var folkesagnene ofte fortellinger om konkrete steder. De formidlet erfaringer og fremhevet landemerker. I tillegg fungerte de som grensemarkører, og medierte uklare grenser mellom kontrollerte og ukontrollerte sfærer i omgivelsene. Når de ble gjengitt og tilgjengeliggjort skriftlig for et bredere og mer urbant publikum, ble folkesagnene fortolket og forstått på nye måter. I denne konteksten ble folkesagnene og rammefortellingene formidlere av norsk natur som identitetsbyggende rekreasjonslandskap. Folkesagnene som opprinnelig fungerte som formidlere av grenser, kom til å bli innlemmet i nasjonal norsk identitetsbygging med en annen funksjon. De overnaturlige vesenene som opprinnelig hadde rollene som grensevoktere mellom det kontrollerte og ukontrollerte i bondesamfunnene de ble samlet inn i, ble omtolket av Asbjørnsen og hans lesere og forstått som imaginære innbyggere av norsk natur. De mistet dermed mye av sin funksjon som grensevoktere ved at de ble dratt inn i den estetiske opplevelsen av den norske naturen. Grensene som i utgangspunktet ble formidlet og gjort levende av folkesagnene, ble visket ut av beskrivelser som

fremhevet naturens estetiske kvaliteter og oppfordret til å oppleve naturen utenfor kontekst av praktiske ærend.

Naturen som estetisk objekt i Asbjørnsens folkesagn

I introduksjonen til Kvernsagn (Asbjørnsen 1845:1) vises det hvordan rammefortelleren trekkes mot naturen som estetisk objekt og som sted for rekreasjon og avkobling. Selv om vedkommende også har med seg fiskestang, er det ikke naturen som ressurs som blir fremhevet:

Naar Verden gaaer mig imod, og det undlater den sjelden at gjøre, naar dertil gives nogen Leilighed, har jeg stedse befundet mig vel ved at anvende Fritluftsvandring og legemlig Andstregelse som Dæmper for min Smule Bekymring og Uro. Hvilket Haab der var sluppet, hvilken Bekymring eller Ærgelse vakt, kort hvilken Aarsag tilstede, erindrer jeg ikke mere; men hvad der klart staaer for mig, er at jeg for nogle Aar siden en Sommereftermiddag med Fiskestangen i Haanden paa Øst-siden af Akerselven vandrede opover Engene forbi Thorshaug og Sandaker gennem Lillohagen til Oset ved Maridalsvandet.

Den klare Luft, Hølugten, Blomsterduften, Vandringen, Fuglekviddet og de friske Luftninger ved Elven virkede velgjørende paa mit Sind, og i det duft- og sangfulde sommerlige Nu svandt Bekymring og Uro. Da jeg kom over Broen ved Oset, begyndte Solen at helde mod Aasranden; snart laante den Skyerne sin bedste Glands og sine rigeste Farver, for at de en stakket Tid kunde fryde sig ved den fremmede Pragt og speile sig i de klare Bølger, der straaede og blinkede i

Purpur,- Guld- og Kobberglands, snart udsendte den mellem sønderrevne Aftenskyer en Lysstrime, der dannede gyldne Stier i de dunkle Barskove hinsides Vandet. Aftenvinden førte med sig en oplivende Duft fra Granerne paa de mørke Aaser og fjernt gjenklingende, hendøende Toner af Gjøgens Aftensang, der stemte mit Sind til Vemod. (Asbjørnsen 1845:1–2).

Selv om de fleste andre karakterene i rammefortellingene skildres som bønder og jegere med tilhørende syn på naturen som hovedsakelig ressurs, er det enkelte andre karakterer som tillegges et estetisk natursyn. Felles for disse er at de i likhet med både rammefortelleren og Asbjørnsen selv ikke er medlemmer av bondesamfunnet, men tilhører bykulturen eller embetsstanden. Et eksempel som allerede er nevnt er «Jomfruen» som forteller sagnene i rammefortellingen «Fra Fjeldet og Sæteren» (Asbjørnsen 1845:192). Hun uttrykker et perspektiv på naturen som skilte seg fra datidens bondekultur, men som var på fremmarsj hos borgerskapet og som etter hvert kom til å bli svært utbredt. Skildringene hun gir av landskapet og hvordan hun opplevde det uttrykker en tydelig estetisk tilnærming til naturen. Landskapet er «storartet», «ophøiet», men samtidig «øde» og «eensformig» (Asbjørnsen 1845:196). Om turen sier hun at den var vakker og gripende, men samtidig ikke noe utenom det vanlige. Implisitt i dette ligger det en påstand om at fjellet alltid er gripende og vakkert, det skal ikke noen uvanlige hendelser til for å gjøre opplevelsen verdt å oppsøke. I tillegg ligger det en antakelse om at «Hr. Asbjørnsen» deler denne oppfatningen om fjellet, og at dette perspektivet er selvsagt og allment akseptert. Dette synet på

naturen som estetisk objekt og sted for rekreasjon ble i Asbjørnsens sagnsamlinger formidlet parallelt med bondens mer ambivalente syn på naturen som ressurs og trussel. Sagnene ble formidlet som overtro: men allikevel mulig å leve seg inn i og plassere i den norske naturen, noe som gjorde dem egnet som utgangspunkt for «wilderness play» (Henberg 1984). Folkesagnene rammet inn den norske naturen både som estetisk objekt og samtidig som mystisk, spennende og tiltrekkende.

Konklusjon

Som medierende teknologi har folkesagn påvirket naturopplevelser for ulike grupper i 1800-tallets Norge på ulike måter. I tillegg har folkesagnenes rolle som medierende teknologi forandret seg: Ved at sagnene har blitt samlet inn, nedskrevet og tilgjengeliggjort for et bredere publikum, har de fått nye roller, bredere innflytelse og påvirket natursyn og naturopplevelser blant nye grupper. Ved innsamling, nedskrivning og utgivelse blir de tatt i bruk som verktøy i en ny prosess, nemlig i byggingen av en norsk nasjonal identitet og i tilrettelegging for en økende entusiasme for naturopplevelser i den voksende turistkulturen. Ikke minst tilbød folkesagnene en mulighet for opprettholdelse av en illusjon om villhet i interaksjoner med en natur som i økende grad var kontrollert og domestisert. Jeg har undersøkt denne prosessen ved hjelp av kontrollbegrepet for å belyse hvordan spenningen mellom kontroll og «villhet» påvirket utviklingen av norsk turistkultur og natursyn, med tilhørende idealiseringer av natur. Videre har jeg rettet fokus på den tvetydige rollen til folkesagn i medieringen av naturopplevelser og landskap for lokale personer og turister, og hvordan forestillinger om villhet og kontroll behandles i Asbjørnsens gjengivelse av folkesagn, samt

rammefortellingene. Når folkesagnene ble gjengitt og tilgjengeliggjort skriftlig til et bredere og mer urbant publikum ble de fortolket og forstått på nye måter. I denne konteksten ble folkesagnene og rammefortellingene formidlere av norsk natur som identitetsbyggende rekreasjonslandskap. De kunne samtidig bidra til å opprettholde en nasjonalromantisk illusjon som tilrettela for opplevelsen av «wilderness as playground».

Bibliografi

- Asbjørnsen, Peter Christen 1949. *Norske huldreeventyr og Folkesagn. Samling 1*. Oslo, Tanum.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1949b. *Norske huldreeventyr og Folkesagn. Samling 2*. Oslo, Tanum.
- Aubrey, Nell 2019. 'A Dwelling Place for Dragons'. *Wild Places in Mythology and Folklore*. I V. Counted og F. Watts (red.). *The Psychology of Religion and Place. Emerging Perspectives*. Springer International Publishing, s. 145–166.
- Bø, Gudleiv 1999. Natur og nasjonalitet. Naturomgivelser og «folkekarakter» i norsk nasjonsbygging. I Lærkesen, I., Bache-Wiig, H., & Lombnæs, A.G. (red.), *Naturhistorier: Naturoppfatning, menneskesyn og poetikk i skandinavisk litteratur*. Oslo, Landslaget for norskundervisning og Cappelen Akademisk Forlag, s. 39–65.
- Christensen, Arne Lie 2002. *Det norske landskapet. Om landskap og landskapsforståelse i kulturhistorisk perspektiv*. Oslo, Pax.
- Christensen, Arne Lie 2015. *Ut i det fri. Livet på setra, hytta og landstedet*. Oslo, Pax.
- Cronon, William J. 1995. The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature. I Cronon, William J (red.), *Uncommon Ground. Rethinking the Human Place in Nature*. New York, W. W. Norton & Co, s. 69–90.
- Dégh, Linda 2001. *Legend and Belief. Dialectics of a Folklore Genre*. Indiana University Press.
- Goksøyr, Matti 1994. Nasjonal identitetsbygging gjennom idrett og friluftsliv. *Nytt norsk tidsskrift*, Vol. 11 Nr. 2. Oslo, Universitetsforlaget, s. 182–192.
- Henberg, Marvin 1984. Wilderness as Playground. *Environmental Ethics* 6(3): s. 251–63.
- Hodne, Ørnulf 1999. Midgard og Utgard. Natursynet i norske folkeeventyr og sagn. I Lærkesen, I., Bache-Wiig, H., & Lombnæs, A. G. (red.), *Naturhistorier. Naturoppfatning, menneskesyn og poetikk i skandinavisk litteratur*. Oslo, Landslaget for norskundervisning og Cappelen Akademisk Forlag, s. 19–36.
- Hodne, Ørnulf 2004. *Det gåtefulle Norge. Mystiske steder, sagn, folketro*. Oslo, Cappelen.
- Honko, Lauri 1981. Traditionsekologi – en introduktion. S. 9–63 in *Tradition och miljö. Ett kulturekologiskt perspektiv*. Vol. 11, NIF publications, edited by L. Honko and O. Löfgren. Lund, Liber.
- Hult, Marte Hvam 2003. *Framing a National Narrative. The Legend Collections of Peter Christen Asbjørnsen*. Detroit, Michigan, Wayne State University Press.
- Johannisson, Karin 1984. Det Sköna i Det Vilda. En Aspekt På Naturen Som Mänsklig Resurs. I Tore Frängsmyr (red.). *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna*. Stockholm, Liber, s. 15–81.
- Johannsen, Dirk 2010. Crossing the Ecotone. On the Narrative Representation of Nature as «Wild.» I Bojan

- Borstener (red.). *Historicizing Religion. Critical Approaches to Contemporary Concerns*. Pisa, Plus.
- Kvideland, Reimund og Henning K. Sehmsdorf 1988. *Scandinavian Folk Belief and Legend*. Vol. 15. University of Minnesota Press.
- Latour, Bruno 1992. Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. I Webe E. Bijker (red.). *Shaping Technology/ Building Society. Studies in Socio-technical Change*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, s. 225–258.
- Liestøl, Knut 1947. *P.Chr. Asbjørnsen: mannen og livsverket*. Oslo, Tanum.
- Liestøl, Knut 1949. Kommentar til Fra fjellet og seteren. I Peter Christen Asbjørnsen 1949. *Norske Huldreeventyr og Folkesagn*. Samling 1. Oslo, Tanum, s. 260-263.
- Löfgren, Orvar 1981. Människan i landskapet – landskapet i människan. I Lauri Honko og Orvar Löfgren (red.). *Tradition och miljö: ett kulturekologiskt perspektiv*. NIF publications, Vol. 11. Lund, Liber, s. 235–60.
- Nash, Roderick Frazier 2014. *Wilderness and the American Mind* (femte utgave). Yale University Press.
- Slagstad, Rune 2018. *Da fjellet ble dannet*. Oslo, Dreyer.
- Solheim, Svale 1952. *Norsk sætertradisjon*. Oslo, Aschehoug.
- Stattin, Jochum 1984. *Näcken: Spelman eller gränsvakt?* Malmö, Liber förlag.
- Thomas, Keith 1983. *Man and the natural world. A history of the modern sensibility*. New York, Pantheon Books.
- Witoszek, Nina 2011. *The Origins of the «Regime of Goodness». Remapping the Cultural History of Norway*. Oslo, Universitetsforlaget.

Kilder

- Asbjørnsen, Peter Christen 1845. *Norske Huldreeventyr og Folkesagn. Første Samling*. Christiania, W.C. Fabritius.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1848. *Norske Huldreeventyr og Folkesagn. Anden Samling*. Christiania, Forlagt af C.A. Dybwad. Trykt hos Fabritius.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1964. Indberetning 1847. I Norsk folkeminnelag (red.). *Tradisjonsinnsamling på 1800-talet: Stipendmeldingar frå P. Chr. Asbjørnsen, J. Moe, L. Lindeman, S. Bugge, M. Moe*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 7–21.
- Slingsby, William Cecil 1904. *Norway: The Northern Playground: Sketches of Climbing and Mountain Exploration in Norway between 1872 and 1903*. Edinburgh, David Douglas.

Hvor går grænsen?

Om naturfredning som oversættelse fra virkelighed til kort

Nina Toudal Jessen

Sustainability Science Center, Globe Institute, Københavns Universitet
ninatj@hum.ku.dk

Abstract

«Where is the line? Demarcation of protected and arable land in Western Zealand, Denmark.»

This article examines the process of demarcating and designating an area as worthy of protection. It unfolds a case study of negotiations of protection of saline and coastal meadows in the former reclaimed inlet Saltbæk Vig, Western Zealand, Denmark. The case shows how representations, such as maps, became increasingly important in demarcating conservation boundaries. To do so, the article uses Bruno Latour's notion of «immutable mobiles» as products of translations to investigate how an agricultural place became a biological locality. Concluding, the article discusses the use of map tools, such as Geographical Information Systems, for conservation policy and its impact on the perception of places, such as Saltbæk Vig.

Keywords

- Landscape history
- Sociology of translation
- Representations
- Nature conservation

Introduktion

Mellem 1974 og 1990 udspillede der sig en længere fredningssag omkring området Saltbæk Vig på Vestsjælland i Danmark. Det privatejede område består af et større græsningsområde og resterne af en inddæmmede vig, som nu ligger hen som en brakvandssø. De atten år, fredningssagen tog, skyldtes dels, at den danske frednings- og naturbeskyttelseslovgivning var under forandring i perioden, og dels, at de implicerede ikke kunne enes om, hvad der fandtes i det område, hvor dele skulle fredes. Mens fredningsmyndighederne mente, at engarealerne under fredning var beskyttelsesværdige strandenge, var ejerne af området af den overbevisning, at

området var dyrkbart. Denne uoverensstemmelse skulle afgøres, før en fredning kunne gennemføres. Derudover ville dette også afgøre, hvordan en eventuel fredning skulle udformes. Da parterne ikke kunne enes, afgjordes striden i sidste ende af en lokal, uvildig biolog, som foretog en registrering og udpegning af strandengsarealer i området. Disse blev indtegnet på et fredningskort. Den fysiske strandeng skulle herefter leve op til sin signatur på et kort, og dette blev ejernes ansvar. I den forstand gik strandengsområdet også fra at være et udefineret, dyrkbart sted til at være en biologisk lokalitet. En klassisk forståelse af stedsbegrebet binder stedet til det lokale, følelsesmæssigt forankrede og

snævert afgrænsede (Fritzboeger 2004:11; Jones 1991, 2003; Massey 1994; Withers 2009; Wylie 2007). Som kontrast kan man stille det biologisk definerede habitat eller den kartografiske lokalitet, som i høj grad også refererer til et afgrænset og bestemt område (Svenningsen 2016). I denne artikel er det netop overgangen fra sted til biologisk lokalitet, jeg vil undersøge.

Fredninger i sig selv kræver en afgrænsning fra det ikke fredede. Den første danske fredning tilskrives sædvanligvis den videnskabelige fredning af Gammelmosen i 1844 i det, der i dag er Lyngby i udkanten af København. Her blev en tidligere tørvemose fredet som et videnskabeligt forsøg på at undersøge, hvor længe en tørvemose var om at blive gendannet (Vaupel 2018[1862]). Siden hen blev stendysser og langdysser fredet af kulturhistoriske hensyn, da det gryende museumsvæsen frygtede bortgravning af dysserne, der ofte lå midt på bøndernes marker (Knuth-Winterfelt 1990). Danmark fik sin første reelle fredningslov i 1917, hvor fredningsinteressen koncentreredes om kystlandskabet og sikring af offentlig adgang til dette. De danske kyster skulle altså sikres som primært rekreativt og æstetisk værdifulde steder, og fredningens vigtigste mål var at undgå fremtidige bebyggelser nær kyststrækninger. Med andre ord var det, som fredningerne skulle sikre, i høj grad menneskelige udflugtsmål og steder, der kunne have en art almenmenneskelig affektionsværdi (Holden Jensen 1990; Kristiansen 1990).

Siden 1917 har der været en række revideringer af naturfredningsloven. Særligt ændringerne i 1978 er væsentlige, da de nedlagde de hidtidige fredningsplanudvalg og flyttede fredningsarbejdet til amtskommunerne, samt indførte en generel be-

skyttelse af vådområder (Koester 1979). Siden hen vandt naturvidenskabelige – og ikke alene kulturhistoriske – interesser også frem (Agger et.al 2005). Fredninger afspejler nu i højere grad end tidligere et natursyn, hvor udbredelsen af bestemte naturtyper og deres sammenhænge med det omkringliggende landskab er vægtige faktorer. I denne sammenhæng bliver et givent landskab en afgrænsning af en biotop og naturtype, der er biologisk defineret gennem udbredelsen af indikatorarter – det vil sige arter, der ved deres tilstedeværelse angiver en bestemt naturtype (Warming og Vahl 1909). Det kan være sphagnum i højmoser eller græsarten strand-trehage (*Triglochin maritima*) på saltpåvirkede strandenge (Vestergaard og Dreisig 2017). Denne forståelse af landskabet som en økologisk mosaik er grundlæggende inden for landskabsøkologien (Godron og Forman 1986), og det er i høj grad denne tilgang til landskabet, som former naturpolitikken i dag (Beier et al. 2017; Fritzboeger 2004). Dermed vil jeg i denne artikel gennem et historisk eksempel diskutere, hvordan bestemte arters tilstedeværelse fører til ophøjelsen af bestemte steder til beskyttelsesegnede lokaliteter i en dansk naturpolitisk kontekst. En fredningskendelse afspejler i høj grad det gældende syn på natur og landskab, mens et historisk blik på fredninger afslører foranderligheden i, hvordan bestemte naturtyper, og dermed steder, tilskrives værdi. Således handler naturfredninger og deres historie om ophøjelse af et sted til umistelig biologisk lokalitet. Det vil sige en oversættelse af et fysisk sted til lokalitet, der lever op til en bevaringsværdig kategori inden for et spektrum, der er baseret på (natur)videnskabelig viden.

Jeg undersøger påvisningen og fastlæggelsen af en biologisk lokalitet som

beskyttelsesværdig, som en oversættelse fra den fysiske verden til et standardiseret sprog. Denne forståelse af oversættelse beror på den franske filosof og antropolog Bruno Latours videnskabsfilosofiske tilgang. Latour udviklede sammen med filosofen Michel Callon og sociologen John Law en «sociology of translation» i midten af 1980'erne. Kernen i denne sociologi er ideen om, at enhver viden består af oversættelser. Eksempelvis bruger Latour betegnelsen «oversættelse» om det at overføre et landområde til et kort. Oversættelsen gør det muligt at lave flytbart viden. Det er det, Latour har kaldt «immutable mobiles», som Latour forstår som flytbar viden, der er fastfrosset, således at det kan løsrives fra sin oprindelige sammenhæng og indgå i andre sammenhænge (Latour 1986; 2014). Latour eksemplificerer sit begreb med den franske opdagelsesrejsende La Pérouses rejse til Sakhalin-halvøen, hvor han fik lokale til at tegne et kort over halvøen. Dette lokale kort kunne La Pérouses folk tegne af og føre hjem til Paris, hvor det blev rentegnet og færdiggjort som kort. I denne handling ser Latour en fastlæggelse af den fysiske lokalitet på kortet som en oversættelse, hvor det er oversættelsen, som flytter og står i stedet for det oprindelige sted. Samtidig er denne fastlæggelse af en form på et kort en måde at skabe troværdighed og indflydelse andetsteds (Latour 1986: 6). Derudover er oversættelsen et resultat af et netværk – en lang række aktører, der samlet muliggør oversættelsen og ikke mindst hjembringelsen af kortet. I denne handling ligger magten til at fastlægge viden om en bestemt plet i verden og bringe den tilbage til det, som Latour og også sociologen John Law kalder «centres of calculation» (Law 1984). På samme måde forstår jeg i denne

artikel oversættelsen af et sted til en naturtype som et forsøg på at skabe en lokalitet og fastholde den og dens planter i en særlig form. Derfor medvirker udpegningen af et område som beskyttelses- og bevaringsværdigt, udover at være en oversættelse til biologisk definerede naturtyper, også til skabelsen af en bestemt lokalitet.

Spændingen mellem oversættelse som skabelsen af en lokalitet og så vildtvoksende græsser og natur er fokuset i denne artikel. Artiklen skriver sig dermed ind i en kulturgeografisk tradition for landskabsforskning, hvor opfattelsen af landskabet og dets brug har været i højsæde (Olwig 2019; Head et. al 2016). Hvor andre har undersøgt større, sammenhængende naturområder og deres transformation fra almindelige kulturlandskaber (Saltzman 2001) eller uhyggelige vådområder (Wöbse 2017) til verdenskulturarv gennem udnævnelse til UNESCO verdenskulturarv, fokuserer min artikel på et enkelt mindre, privatejet område for derigennem at vise, hvordan benævnelser bliver til gennem forhandling mellem aktører på forskellige niveauer og med medierende hjælp fra kortlægning. Derfor er den grundlæggende forståelse af landskabet i artiklen også processuel, hvilket skal forstås sådan, at landskabet altid er foranderligt, men at det altid foregår i en vekselvirkning mellem menneskelige handlinger, forståelser samt de fysiske processer, der skaber vores miljø (Hägerstrand 2001). Dette er også relevant at undersøge i en fredningsammenhæng, og jeg vil derfor med udgangspunkt i fredningen af området Saltbæk Vig på Vestsjælland i Danmark diskutere, hvordan fredninger over tid skaber steder og deraf følgende praksisser, der skal fastholde bestemte tilstande. Det særlige ved

naturfredninger er, at netop de aktører, der skaber værdien og det beskyttelsesegnede.

Dyr, plantearter, vand og jordbund er foranderlige og skal styres for at bevare lokaliteten for fremtiden (Fløjgaard, Bladt, og Ejrnæs 2017). I enhver fredning er der derfor et skisma mellem det, der eksisterer lige nu, og hvordan det skal være i fremtiden.

På vej mod fredning

Det store område Saltbæk Vig, der ligger på Vestsjælland et par kilometer nord for købstaden Kalundborg, består af en stor sø, der er omkranset af vidtstrakte strandenge, strandvolde og diger. I alt dækker området ca. 26 km². Hele området er privateje, og der er ingen offentlig adgang. Området er desuden udpeget som både Natura 2000 område nr. 154 og en del af Ramsar-område nr. 18. Disse udpegninger gør Saltbæk Vig-området til en del af den danske stats internationale miljø- og fuglebeskyttelsesområder (Miljøministeriet 2013).

Saltbæk Vig var, som navnet indikerer, oprindeligt en vig, men som mange andre lokaliteter i Danmark, blev området forsøgt inddæmmet i anden halvdel af 1800-tallet. Jagten på mere landbrugsjord gjorde vige og søer til mål for tørlægning og inddæmning på trods af de ofte dårlige udbytter, sådanne jorder gav (Stenak 2005). På Saltbæk Vig skete inddæmningen ved, at vigen blev afskåret med et dige, og vandet lukket inde. Herefter begyndte udpumpningen af vandet og dermed tørlægningen af det store område. Dette lykkedes dog aldrig til fulde, og det inderste af vigen har siden inddæmningsforsøgene været en lavvandet brakvandssø, der fortsat pumper vand ud fra for at holde den nuværende vandstand (Jessen 2021). Det

nye område, der opstod efter inddæmningen og den delvise tørlægning, blev ejet af selskabet A/S Saltbæk Vig. I selskabets vedtægter står, at selskabet har til formål at drive Saltbæk Vig på den mest fordelagtige måde. Da selskabet blev oprettet i 1898, var dette et landbrugsmæssigt sigte, hvor opdyrkningen af jorden var i centrum, som det også er omtalt i selskabets vedtægter (Love for andelsselskabet Saltbæk Vig A/S 1898). På trods af gentagne afvandings- og dræningsforsøg forblev agerbruget en urentabel forretning for ejerne, som siden 1935 har været de to familier bag ingeniørfirmaet Henriksen og Kähler, som siden hen er blevet verdenskendt som henholdsvis betonfirmaet H+H Beton og isoleringsfirmaet Rockwool (Hansen 2008; Tvedegaard 2006).

I lokalområdet var Saltbæk Vig i årene efter inddæmningen blevet set som et moderne Klondyke, og som et kuriøst og interessant udflugtsmål. Ad åre blev adgangen for gæster begrænset, og den private ejendomsret håndhævet af stedets forvalter (Tvedegaard 2006). I den forstand har det aldrig for alvor været et offentligt tilgængeligt og anvendt sted. Selvom området var kendt i den lokale offentlighed var det altså ikke set som et fredningsværdigt og beskyttelsesværdigt sted. Dog viste en rundspørge om rekreative interesser blandt lokale foreninger i Holbæk Amt i 1969, at det især var ornitologer, der ville have adgang til Saltbæk Vig. På dette tidspunkt blev Saltbæk Vig altså i stigende grad forstået som biologisk og ornitologisk værdifuldt.

Rundspørgeren i 1969 blev lavet som et led i Holbæk Amts Fredningsplanudvalgs plan for en vestsjællandsk naturpark. Naturparkplanerne inddrog det ellers privatejede område i en regional naturpark, hvor områdets insekter, fugleliv og

plantearter vægtede højt som udflugtsmål (Fredningsplanudvalget 1970). I disse planer indgik området som helhed, hvilket blev et landskab til beskuelse, og ikke som et økologisk eller biologisk interesseområde. I denne forståelse af området bliver det til et særegent landskab, der er til for beskueren, hvor den besøgende står uden for selve stedet. Det giver et billedorienteret landskab, hvilket bl.a. geograferne Stephen Daniels og Denis Cosgrove har beskrevet som det moderne engelske landskab (Cosgrove og Daniels 1997). Landskabet og stedet var i den henseende primært visuelt og æstetisk interessant.

I naturparkplanerne blev Saltbæk Vig et udflugtsmål med henblik på almen dannelse og naturforståelse – og i den henseende også tydeligt en del af den danske velfærdsstatsplanlægning i efterkrigsperioden (Gaardmand 1993; Kaufmann 1966). Samtidig var det først i forbindelse med naturparkplanerne, at offentlig adgang blev ytret som et stærkt ønske blandt lokale ornitologer. Man kan derfor spore en begyndende opblødning af den private ejendomsret og grundejeren som vægtigste aktør i forhold til landskabsforvaltningen. Snarere blev rekreative interesser – i denne sammenhæng eksemplificeret ved ornitologien – i stigende grad en offentlig prioritering, som man planlagde ud fra (Hansen 2012; Meltofte et.al 2021).

Skabelsen af en biologisk lokalitet og et bevaringsværdigt sted

Dansk naturfrednings historie afspejler både skiftende naturforståelser og bevaringsforståelser hos interessenter og myndigheder. Lige så vigtigt er dog det skiftende ansvar – for hvem har ansvar og forpligtelse til bevaring af det fredede og dermed ansvaret for at bevare det sted, der udpeges som det væsentlige og vigtige.

Det var frem til 1978 et spørgsmål, der blev afgjort mellem grundejere og de Fredningsplanudvalg, der var amtsligt fordelt og havde ansvaret for de lokale forhandlinger. Fredninger kunne påberåbes af Danmarks Naturfredningsforening, men der var ikke krav om en offentligt tilgængelig proces (Holden Jensen 1990). Ansvar for landskabsforvaltningen lå dermed primært hos ejerne.

Ejerne af Saltbæk Vig må også have mærket den fornyede interesse for deres ejendom og i særdeleshed have været bekymrede over den stigende offentlige interesse i adgang. For i 1974 sendte Valdemar Kähler på vegne af A/S Saltbæk Vig en første forespørgsel til Fredningsstyrelsen om at påbegynde en fredning af området på grund af det rige fugleliv. Denne første forespørgsel førte til en længere brevveksling mellem Kähler og Fredningsstyrelsen om vilkårene ved en fredning af området. Kähler var i den anledning meget interesseret i mulighederne for at undgå lovpligtig offentlig adgang til Saltbæk Vig. Hans argument var hensynet til fuglelivet, og diskussionerne internt i Miljøministeriet bærer derfor præg af spørgsmål omkring fuglelivet på Saltbæk Vig (RA. Naturfredningsrådet.1903). Mens ministeriet udarbejdede et fredningsforslag inklusive regler for jagt og fiskeri, blev fredningen dog ikke vedtaget, førend den nye fredningslov trådte i kraft i 1978.

Den store ændring i forhold til tidligere danske naturfredningslove var dels, at fredningsprocessen skulle til offentlig høring, samt at der nu skulle udarbejdes et kortbilag til fredningsbestemmelse. Den første ændring gjorde fredningsprocessen offentlig, hvilket førte til den anden ændring – at kortbilaget skulle fungere som både illustration og stedfæstelse. Med

andre ord: Man kunne ikke gøre processen offentlig uden at give offentligheden noget at vurdere fredningen ud fra. Her blev kortet et vigtigt nyt element. Derfor er det særligt kortbilaget, der er relevant i denne artikels sammenhæng. Kortbilaget skulle sikre ensartede fredningssager landet over, ligesom det skulle sikre standardiserede og ensartede dataindsamlinger og kortlægninger (Fredningsstyrelsen 1979b). Kortet skulle bestå af et standardiseret grundkort, som angav matrikelgrænser, vejføring og andre faste elementer, der kunne have indflydelse på fredningens udformning (Fredningsstyrelsen 1979a).

Indførelsen af kortbilag i fredningssager var en del af både en generel interesse i kortlægning og kortbilag som en del af udrulningen af planlægningspolitikken efter indførelsen af Planloven i 1970. Loven foreskrev, at planer på lokalt niveau skulle stemme overens med planer på amts- og statsniveau. En vigtig del i denne politik blev overlevering af viden på tværs af de administrative niveauer (Vaaben 2012). I denne sammenhæng blev standardiserede kortbilag hverdag, og kortene medvirkende til en ensretning af den offentlige administration (Galland 2012; Jessen 2021). Kortbilagene gjorde det dermed muligt for planlæggere at tale sammen på tværs af niveauer og afdelinger. Professionaliseringen og ensretningen af den offentlige administration, herunder især udviklingen af miljøforvaltningen i kølvandet på den første danske miljølov i 1973, prægede også fredningssagen på Saltbæk Vig. Det kom særligt til udtryk, da fredningssagen forlod de indledende diskussioner mellem enkelte medarbejdere i Fredningsstyrelsen og Valdemar Kähler og rykkede ud i den bredere offentlighed i begyndelsen af 1980'erne. Mens diskussionerne hidtil havde foregået alene

mellem enkelte personer, blev fredningssagen nu en offentlig sag, der også inkluderede naboer og interessentgrupper såsom Danmarks Naturfredningsforening og Dansk Ornitologisk Forening (RA.LC-004b). Forandringen i forhandlingen var den direkte konsekvens af den reviderede naturfredningslov fra 1978. Samlet gav udviklingerne i rekreative interesser, planlægning og den større offentlige forvaltning en ny måde at tænke naturfredninger.

En biologisk lokalitet skabes

Grundlæggende er fredninger en begrænsning i brugsretten til ejendomme, hvor der bliver besluttet en tilstand, der skal oprettholdes, samt midler til dette (Wulff 1992). Konkret bliver fredninger skrevet ind som servitutter og tinglyst, og derfor er fredningsprocessen tæt knyttet til matrikulære skel, mens landskabelige forhold og biologiske værdier er mindre afgørende i denne del af processen. Men med indførelsen af besigtigelser blev det fysiske landskab også en del af beslutningen, og det var altså et fysisk landskab og et sted på et kort, der skulle besluttes ud fra. Dermed skete der et skred fra, at fredningen omhandlede et sted til at beskæftige sig med en biologisk lokalitet, som var baseret på en naturvidenskabelig vurdering af en naturtype.

Som beskrevet ovenfor begyndte fredningen af Saltbæk Vig som en direkte brevdiskussion mellem den snævre ejerkreds af størstedelen af Saltbæk Vig området og det statslige Fredningsnævn. Med den nye lov fra 1978 og en 1981-revision flyttede diskussionen imidlertid væk fra papiret og ud på Saltbæk Vig, da den nye lov gjorde det til et krav, at der blev afholdt besigtigelser af foreslåede fredninger (Fredningsstyrelsen 1979b). Dermed blev besigtigelser en vigtig del af afgørelses- og forhandlingsprocessen.

I 1985 besøgte Fredningsstyrelsen sammen med de involverede ejere derfor området omkring Saltbæk Vig. Hovedformålet med besigtigelsen var at fastlægge fredningens grænser. Der var allerede udarbejdet et kort, som var baseret på matrikulære grænser (RA.LC-004a). Dette kort skulle nu efterprøves og diskuteres i felten.

Forholdet mellem det, man kan kalde stedets egenskaber, og repræsentationen heraf blev grobund for en diskussion den sommerdag i 1985, hvor ejere, forvaltere og myndigheder var samlede på Saltbæk Vig. En ejer af en mindre matrikel, der grænsede op til de store arealer som A/S Saltbæk Vig besad, påpegede i felten, at de grænser, der var tegnet på kortet, ikke gav mening i landskabelig sammenhæng. Amtskommunens udsendte påpegede, at: «Fredningsgrænserne forekom ulogiske» (RA.LC-004a). Det ulogiske bestod i, at fredningsforslaget, på grund af de tidligere matrikulære inddelinger, skar en del af øen Vrøj over i to, da matrikelgrænsen gik tværs over øen. I den forstand var det ikke landskabet, der afgjorde fredningen, men matrikelnumrene og dermed de overleverede grænser fra den oprindelige matrikulering af området fra 1896. At der i mellemtiden var sket en markant forandring i både brugen af området og udviklet en forståelse for at beskytte bestemte naturtyper, var ikke i første omgang afgørende for fredningssagen, der baserede sig på ejergrænser og matrikelinddeling.

Som nævnt indskrænker fredninger ejendommens brugsret, men i tilfældet Saltbæk Vig var der ikke enighed om, hvilke naturtyper der fandtes, og hvorvidt de skulle fredes og beskyttes. Det, der særligt blev stridspunktet, var omfanget af naturtypen «strandeng». Strandenge er biologisk defineret enge bestående af salttålende arter, men som kan være mere eller

mindre saltpåvirkede (Vestergaard og Dreisig 2017). Disse enge kom til fortløbende diskussion, da det fredningskort, fredningsstyrelsen havde udarbejdet, udpegede områder til strandeng, som ejerne havde forpagtet væk til majsdyrkning. Under besigtigelsen påpegede forvalteren, at det, der var markeret med signaturen «eng» på kortet, i virkeligheden var landbrugsjord, og at dette havde været forpagtet ud til majsdyrkning siden 1984 (RA.LC-004a). Flere af engene eksisterede da ikke længere, men var erstattet af majsmarker. Det var altså en gensidigt udelukkende anvendelse, der var i gang. Netop fordi ferske enge ikke var beskyttede, så ejerne og forpagterne det ikke som et problem, at de blev opdyrkede. Fredningsstyrelsen derimod mente, at der var tale om strandenge.

Tidsmæssigt faldt besigtigelsen også sammen med, at strandenge som naturtype var blevet fredet ved endnu en revision af naturfredningsloven i 1984, hvor strandenge indgik i §43b som beskyttede naturtyper (Miljøministeriet 1984). Fordi fredningssagen trak ud, kom der altså løbende ændringer i lovgivningen, der forårsagede nye problemer for at få afgjort fredningssagen. Tilføjelsen af strandenge til den eksisterende §43, der omhandlede strandsumpe, gjorde altså flere områder på Saltbæk Vig beskyttelsesegnede end hidtil, fordi paragraffen sondrede mellem almindelig fersk eng og saltpræget strandeng (RA.LC-004a). Denne sondring skulle Fredningsstyrelsen redegøre for, fordi de forskellige engtyper ville skulle optræde med hver deres signatur på det endelige fredningskort. Det var i disse områder på vigen, hvor majsdyrkingen og beskyttelsen for alvor kolliderede. Dette indrammer i sin enkelthed det store skisma, der prægede fredningen og brugen af

området, for i dette tilfælde kunne fredning ikke forenes med dyrkning af jorden, da enhver dyrkning ville fjerne de arter, der karakteriserede det, man ville frede.

Til slut fik den lokale biolog, Hans Guldager Christiansen, til opgave at afgøre udbredelsen af naturtyperne, efter at besigtigelsen med de mange interessenter ikke førte enighed med sig. Christiansen foretog herefter en række optællinger og registreringer af planter. Han samlede sine resultater i en rapport, som dannede grundlag for den efterfølgende diskussion af fredningsgrænserne (Christiansen 1986). I rapporten indtegnede Christiansen plantesamfundenes afgrænsninger på et kort. Disse afgrænsninger var bølgende og fulgte ikke matrikelskel. Hans udpegninger var baseret på fund af de indikatorarter, som ved deres tilstedeværelse angiver strandensagtig karakter. Det var altså planter, der tåler saltpåvirkning, men som han også noterede i sin rapport, var overgangene mellem de forskellige typer eng – strandeng, strandoverdrev og almindelige eng – til tider så glidende, at det ville være umuligt og utilstrækkeligt at indtegne dem på et kort (Christiansen 1986:4). I store træk var ideen om at skabe et fyldigt udpegningsgrundlag, som kunne vises på et kort, modstridende med de faktiske muligheder for at gøre det. Alligevel dannede Christiansens udpegninger af strandensområder også grundlag for det endelige fredningskort fra 1990. Fredningen blev i første omgang afgjort i 1990, hvor ejerne klagede over afgørelsen, og området blev endeligt fredet uden offentlig adgang i 1992 (Fredningsnævnet 2011).

Samlet var fredningsprocessen lang, omstridt og involverede en lang række modsatrettede konflikter, som må udelades her, men som i et mikroperspektiv

viser, hvordan forståelsen af naturbeskyttelse forandrede sig i 1980'erne.

Tilstande og steder – ideen om den fastlagte natur

Slutteligt blev det altså et spørgsmål om at kunne fæstne en tilstand til en lokalitet, som skulle afgøre fredningssagen. Juristerne Helle Tegner Anker, Line Hvingel og Lasse Baaner har behandlet den danske areallovgivning, som de karakteriserer som en lovgivning, der knytter rettigheder, pligter og kompetencer til en fysisk lokalitet (Baaner; Anker og Hvingel 2016: 83). Anker et al. diskuterer nyere areallovgivning samt konsekvenserne af den udvikling, som var ganske ny, da fredningen af Saltbæk Vig blev diskuteret mellem 1985 og frem til den endelige fredning i 1992. Siden da har udviklingen mod en kartografisk baseret areallovgivning og arealforvaltning i Danmark kun taget fart. De skitserer, hvordan den danske areallovgivning i stigende grad baserer sig på grunddata, som gælder for hele landet og for mange forskellige aspekter af arealanvendelsen; det vil sige sammenkøring af data, der omhandler matrikler, miljø og rettigheder i forhold til fysiske lokaliteter. Ved at sammenkøre data kan man nu hele tiden være opdateret på, hvad der er gældende på den enkelte lokalitet. På den måde ændres forholdet til kortmaterialet som et fast produkt, og kortbilag bliver dermed til processer, der er foranderlige. Det, der i fredningssagen altså skulle vise, hvordan tilstanden i det foranderlige græslandskab skulle bevares og fastholdes, er altså selv blevet foranderligt.

Fredninger baserer sig som vist på forestillingen om fastfrysninger af bestemte tilstande. Det er ophøjelsen af en naturtilstand frem for en anden. Som allerede nævnt har fokus i dansk miljø- og

naturforvaltning flyttet sig fra fredninger af enkelte landskabsselementer til naturområder og i de senere år også til nationalparker, der i højere grad end fredede områder skal ses som aktiv natur. Disse områder bliver afgrænset, indhegnet og udpeget med det formål at skabe ny natur eller forbedre biodiversiteten (Hansen 2012). De forbindelser, der bliver skabt mellem forvaltning og «naturen» eller «stedet» i forbindelse med en fredningssag, skal altså vedligeholdes og udvikles.

I forlængelse heraf kan man også diskutere, hvordan de gensidigt udelukkende aktiviteter – landbrug og beskyttelse – er udtryk for grundlæggende forskellige forståelser af, hvad jord og et landområde kan og skal. I den forstand var beskyttelsen af strandengene skabelsen af en ny type jord, mens opdyrkningen af de tidligere enge var en logisk følge af landbrugsudviklingen, hvor majsdyrkning gav mening og dermed et potentiale for ejerne. Den amerikanske miljøhistoriker Dolly Jørgensen har behandlet en lignende problemstilling, hvor udtjente californiske olieplatforme dannede baggrund for en diskussion om bevaring eller demontering af platformene (Jørgensen 2013). Der var omkring boreplatformenes konstruktioner opstået et liv, der mindede om koralrevenes, og som en række miljøforkæmpere sammen med sportsfiskere kæmpede for at bevare. Hvor fortalere for bevaring af platformene slog på de nye naturer, der var blevet skabt omkring boreplatformene, var modstandernes argument tilsvarende en beskyttelse af naturen – blot den oven over vandet. Jørgensen viser, hvordan begge parter i diskussionen påberåbte sig fakta og troværdighed fra forskellige videnskabelige faggrene, men at det i sidste ende ikke handlede om faglig viden snarere end vidt forskellige opfattelser af

natur. Det parallelle ved eksemplet på Saltbæk Vig ligger i det umiddelbart paradoksale i fortsat at bruge tid, kræfter og penge på at vedligeholde en dæmning og en naturtilstand, som er kunstigt skabt, men som ad åre har udviklet sig til en naturtype, der globalt er under fare for at forsvinde (Pihl et al. 2000).

Fredningen af Saltbæk Vig afspejler en række forandringer i både forvaltningspraksisser og natursyn. Som allerede beskrevet illustrerer fredningssagen udviklingen i den administrative og offentlige naturforståelse og -forvaltning i Danmark efter 1970. Samtidig viser fredningssagen skismaet mellem det, man kan kalde anvendelse og analyse. Her forstår jeg analyse som stedets forbindelse til sine omgivelser. I forvaltningsmæssig sammenhæng kan stedet som analyse indgå på en lang række måder. Det kan være en del af internationale biodiversitetsforpligtelser, sådan som Saltbæk Vig tidligt blev det i forhold til udpegningen som Ramsarområde allerede i 1979. Ramsar-konventionen, som Danmark ratificerede i 1972, sigtede og sigter på at beskytte vand- og vadefugle samt vådområder. I kraft af, at vadefugle i høj grad migrerer og dermed er afhængige af vådområder på tværs af grænser, skaber en sådan udpegning en forbindelse mellem Saltbæk Vig og de mange andre udpegede lokaliteter globalt. I denne analytiske forståelsen indgår Saltbæk Vig som et internationalt område, hvor de mobile fugle skaber en lokalitet via deres tilstedeværelse på de våde, lave enge. Stedet får derved en værdi som en udpegning og en del af naturpolitikken. Hvordan egenskaberne mere konkret fordeles sig er mindre vigtigt end accepten af og forståelse for egenskaberne tilstedeværelse generelt. Mere jordnært kan man sige, at den enkelte strandengs egenskaber

– om den er tilgængelig for besøgende, et rart sted at være, om den giver mening for ejeren – er mindre vigtige, når man ser på udpegningen på international skala. I den sammenhæng er Saltbæk Vig blot en brik i det større, samlede habitat, som f.eks. grågåsen er afhængig af. Modsat er den store, overordnede udpegning mindre vigtig i den daglige praktiske omgang med et sted, mens tilgængelighed og adgang spiller en større rolle. Geografen Torsten Hägerstrand kalder sådanne landskabsforvaltninger relationelle, idet landskabet og dets forvaltning indgår i en lang række relationer, der rækker ud over stedet og dets brugere og også ind i lokalpolitik og internationale miljøinteresser. Samtidig er interesserne også altid situationsbestemte og dermed afhængige af en bestemt tid (Hägerstrand 2001: 56). Der er derfor forskellige skalaer og akser, der mødes i fredningen. Det umiddelbare ønske om offentlig adgang stilles over for den langsigtede trussel mod bestemte habitater.

Fastlæggelsen af naturtypers tilstande og deres fremtidige bevaringsforhold er på sin vis parallelt til den bevarings- og beskyttelsespolitik, der foregår i UNESCO-regi, hvor man forsøger at beskytte immateriel kulturarv. Også her er der en lang række forhandlinger om, hvordan visse elementer skal vægtes, og hvordan noget foranderligt, såsom kulturelle praksisser, skal bevares og fastholdes (Hafstein 2009). Samtidig foregik udviklingen af UNESCOs politik tidsmæssigt samtidig med udviklingen af de internationale miljøbeskyttelsesprogrammer såsom Bern- og Washington-konventionen (Adams 2009; Schleper 2019). Samlet var og er der i fredningssager et skisma mellem fortid, nutid og fremtid. Spørgsmålet grunder i, hvilken bevaringstilstand der er ønsket? Vil man bevare tidligere tiders naturele-

menter, eller ønsker man at beskytte arter, og hvordan gør man så i fald det?

Kortets rolle og datamagt

Til sidst er spørgsmålet om registreringer af, hvad der egentlig er tilstede på en given lokalitet, afgørende for, om der overhovedet kan blive tale om beskyttelse. Indsamlingen af viden og oversættelsen af denne til et generisk, almengyldigt formsprog fordrer tilbagevendende overvejelser over, hvordan viden cirkulerer (Östling et.al 2018; Asdal 2011; Secord 2004). Her er brugen af kort vigtig at analysere, da kort i forvaltningen også udvikler sig løbende mod en vægtigere rolle, der kan forandre kortets funktion og værdi som andet og mere end et illustrativt redskab. I dag er selve registreringen af naturtyper en indsamling af data, der omsættes til lag i *Geospatial Information Systems/Services* (GIS), som kan tændes og slukkes og ændres. Dermed er kortet altid foranderligt og er på samme tid abstraktioner og konkret information. GIS består både af software, der bruges til behandling af geodata, men er også betegnelsen for det fagområde, der arbejder med digitale kort og data (Balstrøm et al. 2006). Således kan GIS grundlæggende defineres som en kombination af data, mennesker, dataindsamlingspraksis- og lovgivning, software og hardware (Dueker og Kjerne 1989; Nyerges et.al 2011). På den måde er GIS reelt kondenserede netværk af en lang række aktører og beslutninger – både om indsamlingskriterier, behandling af data, og tilgængelighed. Det er databaseret stedsbestemmelse, hvor en lang række data sammen viser noget om et konkret sted. De data, der vises, er løsrevne fra den fysiske, praktiske og sanselige oplevelse af et sted (Curry 1998; Dodge og Kitchin 2005).

Samtidig er netop de store mængder

data om specifikke steder med til at skabe stedet i andre kontekster. Ved at sammenstykke en lang række informationer om specifikke lokaliteter kan forvaltningen altså undvære en besigtigelse af en lokalitet, som det var tilfældet tidligere. Det kan eksemplificeres i en dansk kontekst med de online-GIS-services, som myndighederne har udviklet til brug for landmænd, offentlige myndigheder og andre private i forbindelse med ansøgninger om f.eks. landbrugsstøtte. I disse redskaber kan rumlige data, som er samlet i tilgængelige databaser, tændes og slukkes som lag på kortene, hvorved man uanset sin egen fysiske placering kan få indsigt i data om jordbundsfugtighed og jordarter på en given dansk lokalitet. Dermed er det fastlagte kort pludselig ikke længere fast og uforanderligt, som kortmateriale traditionelt har været grundet store omkostninger ved kortlægning og tryk. Samtidig har den indsamlede data altid en historie og en baggrund, som det også var tilfældet på Saltbæk Vig. Også for dette område findes i dag registreringer af de botaniske lokaliteter og deres tilstand, som kan tilgås gennem danske databaser som f.eks. www.miljoegis.dk.

Dermed bør både den nutidige naturpolitik og dens afhængighed af fortidens beslutninger kobles til en diskussion af sammenhængene mellem oversættelse af den fysiske verden til data og fastholdelse af bestemte biologiske tilstande. Disse «immutable mobiles» – faste flytbare enheder, der muliggør administration og indsigt på lang afstand – er netop faste og flygtige på samme tid. Bruno Latour kan af gode grunde ikke klandres for ikke at have taget højde for de teknisk-metodiske udviklinger inden for kortlægning, da han i 1985 første gang introducerede begrebet, men netop forandringer i teknologien

fordrer, at man er nødt til at diskutere, hvad der egentligt fastlægges og hvordan. GIS tillader konstante forandringer i det kortmateriale, der administreres ud fra, og er dermed anvendeligt til at give opdaterede øjebliksbilleder i langt hurtigere frekvens. Men det er netop ofte et billede eller et satellitfoto, som så danner baggrund for formidlingen af viden, som til gengæld altid vil afspejle den samtid og det øjeblik, hvor den viden blev indsamlet. Det er i høj grad gældende, når man ser på naturtype- og afgrødere registreringer, hvor definitionen af græs- og engarealer er skiftet over tid, som også geograferne Stig Svenningsen, Gregor Levin og Martin Rudbeck Jepsen har undersøgt (Svenningsen et al. 2015).

Som kortbilagene fra fredningssagen på Saltbæk Vig vidner om, er det uhyre komplekst at fastsætte grænser, netop fordi der er tale om planter, dyr og andre levende organismer, der på forskellig vis flytter, forskydes og forsvinder. Selvom kortbilagene fra fredningssagen på Saltbæk Vig var analoge, er de sidenhen vandret videre i forvaltningen af området, som i forvaltningsøjemed således er gået fra et sted, hvor ejerne dyrkede jord, til en lokalitet, der skal bevares på grund af dens botaniske kvaliteter.

Afrunding

Jeg har i denne artikel forsøgt at lave en analytisk sontring mellem det kulturelt orienterede sted og den biologiske, naturvidenskabelige lokalitet for igennem denne at tydeliggøre de bagvedliggende processer i dansk naturforvaltningspolitik siden 1978. Særligt vigtigt for mig er det at understrege kortenes medierende effekt i denne sammenhæng. Oversættelsen fra sted til lokalitet gennem registrering og kort bliver dermed historisk betinget, og

konsekvenserne af registreringerne former dermed alle senere handlinger på et sted, så længe reglerne for anvendelsen af jorden og landskabet er tæt knyttet til et kortbilag. I den forstand er nyere kort bedre egnet til at gengive forandringer i naturområder, men det foranderlige støder stadig mod de faste matrikler og tidligere tiders faste forståelser af sammenhænge mellem kort og virkelighed. Samtidig kan foranderligheden i det, der er gengivet på kortet, skabe misforståelser mellem brugere af kort – herunder den offentlige forvaltning – og brugere og ejere af lokaliteten – herunder i forståelsen af, om det, der skulle beskyttes, bliver det eller ej.

Litteratur

- Adams, William M. 2009. Separation, Proprietorship and Community in the History of Conservation. I Sverker Sörlin og Paul Warde (red.) *Nature's End. History and the Environment*. London, Palgrave Macmillan, s. 50–69.
- Agger, Peder W., Per Christensen, Anette Reenberg, og Bent Aaby 2005. *Skelettet i landskabet: EF's Habitatdirektiv og dansk naturforvaltning*. Roskilde, Naturrådet.
- Asdal, Kristin. 2011. *Politikkens natur – naturens politikk*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Balstrøm, Thomas, Ole Jacobi, og Lars Bodum 2006. *Bogen om GIS og geodata*. København, Forlaget GIS.
- Baaner, Lasse, Helle Tegner Anker, og Line Hvingel 2016. Nye perspektiver på dansk areallovgivning. Om geodata og digitalisering. *Nordisk Administrativ Tidsskrift* 93(3): s. 81–98.
- Beier, Claus, Ole H. Caspersen og Patrik Karlsson Nyed 2017. *Udvikling i agerlandet 1954–2025: Kortlægning af markstørrelse, markveje og småbiotoper*. Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning: Københavns Universitet. IGN Rapport.
- Barfod, Lotte, Bo Brix og Per Hansen (red.) 1990. *Landet og loven* København, Miljøministeriet.
- Cosgrove, Denis E, og Stephen Daniels, (red.) 1997. *The Iconography of Landscape. Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Curry, Michael R. 1998. *Digital Places. Living with Geographic Information Technologies*. London, Routledge.
- Dodge, Martin, og Rob Kitchin 2005. Code and the Transduction of Space. *Annals of the Association of American Geographers* 95(1): s. 162–80.
- Dueker, Kenneth J., og Daniel Kjerne 1989. *Multipurpose Cadastre. Terms and Definitions*. American Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
- Fløjgaard, Camilla, Jesper Bladt, og Rasmus Ejrnæs 2017. *Naturpleje og arealstørrelser med særligt fokus på Natura 2000 områderne*. DCE. Nationalcenter for Energi og Miljø. Aarhus Universitet.
- Fredningsplanudvalget, Holbæk Amt 1970. *Vestsjællands Naturpark*. Holbæk Amt.
- Fredningsstyrelsen 1979a. *Fredningskort: retningslinjer for udarbejdelse af kortmateriale i forbindelse med frednings-sager*. København, Fredningsstyrelsen.
- 1979b. *Naturfredningsloven: ændringer i 1978: forarbejder, folketingsbehandling samt andet materiale vedrørende lovændringerne*. København, Fredningsstyrelsen.
- Fritzbøger, Bo 2004. *Det åbne lands kulturhistorie, gennem 300 år*. København, biofolia.
- Galland, Daniel 2012. Understanding the

- Reorientations and Roles of Spatial Planning: The Case of National Planning Policy in Denmark. *European Planning Studies* 20(8): s. 1359–92.
- Godron, Michel og Richard T. T Forman 1986. *Landscape ecology*. New York, Wiley.
- Gaardmand, Arne 1993. *Dansk byplanlægning 1938–1992*. København, Arkitektens Forlag.
- Hafstein, Valdimar T. 2009. Intangible heritage as a list. *Intangible heritage*: s. 142–75.
- Hansen, Hans Peter 2012. Løftet om et naturpolitisk nybrud. Nationalparkprocessen og naturforvaltningens legitimitetskrise. I Keld Buciek (red.) *Kritiske perspektiver på National-og naturparker*. København, Frydenlund Academic, s. 80–114.
- Hansen, Kjeld 2008. *Det tabte land, den store fortælling om magten over det danske landskab*. København, Gads Forlag.
- Henriksen og Kähler, Korsør overtager I/S Saltbæk Vig. 1935. *Holbæk Amts Venstreblad*: 7.
- Head, Lesley, Katarina Saltzman, Gunhild Setten og Marie Stenseke 2016. *Nature, Temporality and Environmental Management: Scandinavian and Australian perspectives on peoples and landscapes*. Routledge.
- Historiske kort på Nettet. <https://hkpn.gst.dk/> (4. april 2022).
- Holden Jensen, H.H. 1990. Fredningsplanlægning gennem 3 årtier. I Lotte Barfod, Bo Brix og Per Hansen (red.) *Landet og loven*. København, Miljøministeriet, s. 39–49.
- Hägerstrand, Torsten 2001. A Look at the Political Geography of Environmental Management. I Anne Butimer (red.) *Sustainable Landscapes and Lifeways*. Cork, Cork University Press, s. 35–58.
- Jessen, Nina Toudal 2021. *Jord og landskab: Relationelle landskabsforandringer i det 20. århundrede*. Københavns Universitet, Saxo-Instituttet.
- Jones, Michael 1991. The elusive reality of landscape. Concepts and approaches in landscape research. *Norsk Geografisk Tidsskrift* (45): s. 229–44.
- 2003. The Concept of Cultural Landscape: Discourse and Narratives. I Hannes Palang og Gary Fry (red.) *Landscape Interfaces*. Dordrecht, Springer.
- Jørgensen, Dolly 2013. Environmentalists on both sides: Enactments in the California Rigs-to-reefs debate. I Sara B. Pritchard, Dolly Jørgensen og Finn Arne Jørgensen (red.). *New Natures: Joining Environmental History with Science and Technology Studies*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Kaufmann, Erik 1966. *27 slags planer; oversigt over og kritisk analyse af den offentlige fysiske planlægning i Danmark*. København, Statens Byggeforskningsinstitut.
- Knuth-Winterfeldt, Henrik 1990. En epoke i naturbeskyttelsens historie. I Lotte Barfod, Bo Brix og Per Hansen (red.) *Landet og loven*. København, Miljøministeriet, s. 9–20.
- Koester, Veit 1979. Lov om ændring af lov om naturfredning. *Juristen*. 135–148.
- Kristiansen, Kristian 1990. Fra romantik over antikvarisme til historisk natursyn. I Lotte Barfod, Bo Brix og Per Hansen (red.) *Landet og loven*. København, Miljøministeriet, s. 39–49.
- Latour, Bruno 1986. Visualisation and Cognition: Drawing things together. I Henrika Kuklick og Elizabeth Long (red.). *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and*

- Present*, Greenwich, Jai Press, 1–40.
- 2014. *The Making of Law: An Ethnography of the Conseil d’Etat*. Reprint 2014. Cambridge, Polity.
- Law, John 1984. On the methods of long-distance control: vessels, navigation and the Portuguese route to India. *The Sociological Review* 32: s. 234–63.
- Massey, Doreen 1994. *Space, Place and Gender*. Chichester, Polity Press.
- Meltofte, Hans, Lars Dinesen, David Boertmann, og Poul Hald-Mortensen 2021. *Danmarks fugle gennem to århundreder*. København, biofolia.
- Miljøministeriet 1984. *Cirkulære af 27. marts 1984 om Naturfredningslovens § 43*. <https://www.retsinformation.dk/eli/mt/1984/103> (Tilgået 20. 09.2022).
- Miljøministeriet, Naturstyrelsen 2013. *Natura 2000-basisanalyse 2015–2021 for Sejro Bugt, Saltbæk Vig, Bjergene, Diesebjerg Bolling Bakke. Natura 2000-område nr. 154. Habitatområde H235 og H244. Fuglebeskyttelsesområde F94 og F99*. København, Naturstyrelsen.
- Nyerges, Timothy L., Helen Couclelis, og Robert McMaster 2011. Geographic Information Systems and Society: A Twenty Year Research Perspective. I Timothy L. Nyerges, Helen Couclelis, og Robert McMaster (red.) *The Sage Handbook of GIS and Society*. London, SAGE Publications.
- Olwig, Kenneth 2019. *The Meanings of Landscape: Essays on Place, Space, Environment and Justice*. Abingdon, Routledge.
- Pihl, Stefan, Bjarne Søgaard, Rasmus Ejrnæs, Erik Aude, Knud Erik Nielsen, Karsten Dahl og Jens Sund Laursen 2000. *Naturtyper og arter omfattet af EF-Habitatdirektivet: Indledende kortlægning og foreløbig vurdering af bevaringsstatus* (Nr. 322). DMU.
- Saltzman, Katarina 2001. *Inget landskap är en ö: dialektik och praktik i öländska landskap*. Lund, Lund University.
- Secord, James A. 2004. «Knowledge in Transit». *Isis* 95(4): s. 654–672.
- Schleper Simone 2019. *Planning for the Planet: Environmental Expertise and the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, 1960–1980*. Oxford, Berghahn Books.
- Stenak, Morten 2005. *De inddæmmede landskaber: en historisk geografi*. Landbohistorisk Selskab.
- Svenningsen, Stig Roar 2016. The Emergence of an Environmental Cartography in Denmark. *The Cartographic Journal* 53(2): s. 101–13.
- Svenningsen, Stig Roar, Gregor Levin, og Martin Rudbeck Jepsen 2015. Decrease in Danish semi-natural grassland – a social construct or a real-world change? *Geografisk tidsskrift* 115(2): 157–66.
- Tvedegaard, Grete 2006. *Saltbækvig*. Kalundborg.
- Vaaben, Inger 2012. Omkring dansk landsplanlægning 1970–1990. *Byplanhistorisk skrift* (70): 11–20.
- Vaupell, C. 1862. Om Gammelmosens Tilstand 1844 og 1861. Foredrag, den 29de Januar 1862. *Tidsskrift for Landøkonomi* 44(0). <https://tidsskrift.dk/tidsskriftlandoekonomi/article/view/99427> (12. april 2021).
- Vestergaard, Peter og Hans Dresig. 2017. Strandengskysterne. I Peter Vestergaard (red.). *Naturen i Danmark. Det åbne land*, København, Gyldendal, 305–57.
- Warming, Eugenius, og Martin Vahl. 1909. *Oecology of plants: an Introduction to the Study of Plant-communities*. Clarendon Press.

- Withers, Charles W. J. 2009. Place and the 'Spatial Turn' in Geography and in History. *Journal of the History of Ideas* 70(4): s. 637–58.
- Wulff, Helge. 1992. *Landboret: miljøret og anden ejendomsregulering i det åbne land*. København, Jordbrugsforlaget/Samfundslitteratur. KVL Bogladen.
- Wylie, John. 2007. *Landscape*. London: Routledge.
- Wöbse, Anna-Katharina. 2017. Space, Place, Land, and Sea: The «Ecological Discovery» of the Global Wadden Sea. I Raf de Bont og Jens Lachmund (red.) *Spatializing the History of Ecology*. New York og Abingdon Routledge, s. 204–222.
- Östling, Johan, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar og Kari Nordberg. 2018. *Circulation of knowledge: explorations in the history of knowledge*. Lund, Nordic Academic Press.
- Kildemateriale**
- Christiansen, Hans Guldager. 1986. *Engene på Saltbæk Vig*. Upubliceret rapport tilgængelig i: LC-004b. Fredningsnævnet for Vestsjællands Amts Sydlige Fredningskreds. 1974, 3 – 1975, 234.
- Det kongelige Bibliotek. «Love for andelsselskabet Saltbæk Vig A/S». 1898.
- Fredningsnævnet 2011. «Afgørelse af 23.11.2011 om fredning af et landområde omkring Saltbæk Vig ved Kalundborg.» Tilgået via: <https://www.2.blst.dk/nfr/08098.00.pdf>
- Rigsarkivet: LC-004a. Fredningsnævnet. 1985. 30.
- Rigsarkivet: LC-004b. Fredningsnævnet for Vestsjællands Amts Sydlige Fredningskreds. 1974, 3 – 1975, 234.
- Rigsarkivet: 1903.Naturfredningsrådet. 1917–1992. Journalsager 1516–1519. 259.

Pilegrimsruter som iscenesatte landskap:

Tilrettelegging, navigasjon og opplevelser langs
St. Olavsvegene

Hannah Kristine Lunde

Institutt for kulturstudier og orientalske språk, Universitetet i Oslo
h.k.lunde@ikos.uio.no

Abstract

Since the 1990s, pilgrimage routes have been developed to several historical shrines in Norway, including to Nidaros Cathedral. Contemporary pilgrimages are provided with historical depth through material traces and stories about historical pilgrimages to the same destinations, a development also seen in several other countries. Still, for many pilgrims the experiences along the trails when on a pilgrimage is just as important as arriving at the destination. The logos of the contemporary pilgrimage routes are used as visual signifiers making the routes recognisable, as well as functioning as identity markers for pilgrims. This article explores the St Olav Ways to Trondheim as staged landscapes. How are designated pilgrimage routes developed as navigable trails and as recognisable brands by accommodators? How do these framings affect how the routes are experienced by the pilgrims following them? The methods applied are participatory observation, interviews, and analysis of documents and visualisations of the routes online and in print. Particular attention is paid to the relation between how routes are seen from 'above' on maps and interacted with from ground-level through signposting in the geographical landscapes. Responses to a qualitative questionnaire and interviews provide examples of pilgrim's descriptions of how they navigate in the physical and social pilgrimage landscapes.

Keywords:

- Pilgrimage
- Hiking trails
- Navigation
- Staged landscapes
- Signposting

Sommeren 2019 gikk jeg av toget på Hamar og fulgte pilegrimsleden langs Mjøsa i retning Domkirkeodden. Jeg var i gang med feltarbeid langs St. Olavsvegene til Trondheim, og hadde i den forbindelse en avtale på Hamar Regionale Pilegrims-senter. Stien var godt merket med emaljeskilt og klistremerker med et rødt kors og

valknuten, som dukket opp med jevne mellomrom langs veien. Snart hadde jeg gått gjennom museumsområdet til Domkirkeodden, og fortsatte å følge den merkede stien langs vannet. Da jeg så Norsk Jernbanemuseum i det fjerne, innså jeg at jeg hadde gått for langt. Pilegrimsleden var så godt merket at jeg hadde glemt å ta

Figur 1: Milesteinen for St. Olavsvegene ved Hamar Pilegrimssenter. Foto: Hannah Kristine Lunde.

av, og jeg var på vei videre i retning Trondheim. Jeg snudde, gikk forbi merkesteinen som informerte om at det var 488 kilometer igjen til Nidaros og fant pilegrimssenteret litt bortenfor den merkede ruten.

Feltarbeidsopplevelsen fra Hamar illustrerer temaet for denne artikkelen: utviklingen av pilegrimsleder som iscenesatte landskap, og hvordan denne 'innrammingen' av vandreruter påvirker stedsansen til pilegrimene som navigerer langs rutene. Dette vil belyses fra to vinkler: gjennom hvordan St. Olavsvegene tilrettelegges og markedsføres, og gjennom eksempler på pilegrimers meninger om og erfaringer med hva som kjenneretegner pilegrimsreiser og hva som skiller det fra andre turer. Hensikten er å belyse hvordan stedsansen påvirkes og brukes i samspillet mellom pilegrimrutene sett 'ovenfra', som iscenesatte, visuelle og administrative landskap, og fra bakkenivå, det vil si hvordan iscenes-

settelsene påvirker opplevelsen av pilegrimrutene. Begrepet *innramming* er inspirert av Erving Goffmans *Frame Analysis* (1986). Som påpekt av Goffman (1986:21) vil et individ i enhver sosial situasjon tolke det som skjer *som noe*. Med andre ord, situasjonen 'rammes inn' ut fra noen tolkningsskjema (tidligere erfaringer, tilnærminger, osv.) individet bruker for å tolke og kategorisere situasjonen. I dette tilfellet er det snakk om steder, praksiser og begreper som tolkes som en del av geografiske og sosiale pilegrimslandskap. Landskap brukes altså her om både fysiske steder og metaforisk om bestemte sosiale kontekster.

Analysen er basert på nærlesning av kartverktøy, markedsføringsmateriell og strategidokumenter, samt deltakende observasjon langs deler av Gudbrandsdalsleden, som er en del av nettverket av St. Olavsvegene til Trondheim. Deltakende observasjon ble gjort på egne vandringssommerne 2020 og 2021, og ved besøk til de regionale pilegrimssentrene i Oslo, Hamar, Dovre, Dale-Gudbrand og Trondheim. Videre bygger analysen på intervjuer og en spørreliste med svar fra norsk-talende pilegrimer og administratorer. Seksten intervjuer ble gjennomført mellom mai 2019 og juli 2021. Felles for informantene er at de jobber med å tilrettelegge for pilegrimsvandring i betalte stillinger eller som frivillige, både for St. Olavsvegene og andre pilegrimsleder i Norge. Informantene er anonymisert. Intervjuer refereres til ved dato og sted (f.eks. 'Intervju Oslo 31.07.20'). Det digitale spørreskjemaet *Pilegrimsvandring* ble utviklet i samarbeid med Norsk Etnologisk Granskning (NEG), som spørreliste nr. 0268 *Pilegrimsvandring*. Denne ble publisert på minner.no i mai 2019. Svar på spørrelisten refereres til ved arkiv-

koden til de innsendte svarene (f.eks. «NEG 0268/ 00018»).¹

Nåtidig pilegrim: vandring langs ruter med røtter

Pilegrimsreiser er i økende popularitet, også i områder der dette lenge har vært utdefinert av offisiell religiøs praksis (Reader og Walter 1993; Coleman og Elsner 1995, 2003; Amundsen 2002; Margry 2008; Mikaelsson 2017). Pilegrimsreiser til hellige mål er en utbredt praksis i de fleste religioner, og brukes i samtiden også for å betegne reiser som ikke er tilknyttet institusjonalisert religion og som en metafor. Historisk viser begrepet pilegrim til praksisen med å oppsøke gravene til helgener, hellige gjenstander forbundet med hellige personer eller steder der åpenbaringer sies å ha funnet sted (Brown 1980; Eade & Sallnow 1991). I norsk sammenheng kjenner en til utbredelsen av pilegrimsreiser fra og med helgenkåringene av skytshelgenene St. Olav, St. Sunniva og St. Hallvard på 1000- og 1100-tallet. Å oppsøke hellige mål som bot eller med håp om velsignelse og helbredelse ble avskaffet i Danmark-Norge i 1537 ved overgangen fra den katolske til den evangelisk-lutherske kirke. Med innføringen av den protestantiske reformasjonen ble valfart til helligsteder forbudt, og helgenskrinene fjernet fra kirkene (Bjelland 2000; Schumacher 2005). Valfart til helligsmål forsvant imidlertid ikke fullstendig, selv om praksisen ble utdefinert fra den offisielle religionen og ansett som overtro av de geistlige (Lauge-rud 2018). Selv om det er langt fra et en-

til-en forhold mellom denne historiske pilegrimspraksisen og det nåtidige fenomenet med samme navn, er det, som påpekt av Lisbeth Mikaelsson (2008:45), interesse for gamle helligsmål heller enn etablering av nye mål som kjennetegner det moderne pilegrimsfenomenet.

Siden 1990-tallet har pilegrimsruter blitt tilrettelagt til historiske helligsmål i Norge. Merking av pilegrimsruter til historiske helligsmål er en utvikling som også foregår flere andre steder internasjonalt. Ikke minst kjennetegnes det nåtidige fenomenet ved interessen for pilegrims*vandring*, ofte i betydningen å bevege seg over lange strekninger til fots langs historiske veifar. I dag er det et mangfold av motivasjoner for å engasjere seg i pilegrim, som interesse for historie og kulturarv, friluftsliv og lokal identitetskaping, så vel som å tillegge religiøs eller åndelig mening til praksisen. I dag kan pilegrimsreiser altså være en fritidssysssel så vel som en religiøs praksis. Marion Bowman og Tiina Sepp (2019:81) beskriver det nåtidige pilegrimsfenomenet som et uttrykk for «kulturarvliggjort religion», ofte langs «ruter med røtter», samtidig som det også kan innebære en «åndeliggjøring» av turgåing. På lignende vis karakteriserer Susanne Österlund-Pötzsch (2013:42) reiser langs tilrettelagte pilegrimsruter i Skandinavia som kulturarvturisme med en åndelig dimensjon.

Fordi det å bevege seg til fots over lange strekninger er sentralt for mange pilegrimer er merking og tilrettelegging av pilegrimsruter, eller pilegrims*leder*, en viktig del av hvordan dette fenomenet synliggjøres i det

1. Empirien ble samlet inn i forbindelse med undertegnedes doktorgradsprosjekt i kulturhistorie ved Universitetet i Oslo (Lunde 2022). Prosjektet var en del av 'Stories of Heritage' ved IKOS, UiO, og det internasjonale forskningsprosjektet 'Re-storied Sites and Routes as Inclusive Spaces and Places: Shared Imaginations and Multi-layered Heritage' (EMP340), finansiert av EEA Financial Mechanism Baltic Research Program, Estland (2020-2024)..

offentlige rom. For mange som i samtiden identifiserer seg som pilegrimer og går til fots langs merkede pilegrimsruter er reisen vel så viktig som det å komme frem til målet. Det er imidlertid ikke vilkårlig hvor en går; reisen gis historisk dybde gjennom fysiske spor etter og fortellinger om historiske pilegrimsreiser og veifarene disse foregikk langs, mot de samme målene som de nyetablerte pilegrimsrutene leder til i dag, i mange tilfeller kirker eller kirkeruiner. Österlund-Pötzsch (2011:111) skriver at det å gå pilgrim potensielt kan knytte vandrerne til steders historiske lag. På denne måten 'lades' landskap bevisst med mening. Slik blir forbindelser mellom sted og historie en sentral del av det nåtidige pilegrimsfenomenet. Med Barbara Adam (1998:11) kan en kalle dette konstruksjon av *tidsrom*, det vil si performative tilnærminger til tid i det fysiske rommet. Historiske spor kan være arkeologiske funn eller skriftlige kilder som viser til pilegrimsferdsel i bestemte områder. Betydningen av historiske pilegrimsvandring for det nåtidige fenomenet speiles også i antrekk og symboler pilegrimer ikler seg. Eksempler på dette er trestaver, middelalder-inspirerte kapper og pilegrimsmerker festet på hatten eller sekken. Disse merkene kan både være inspirert av historiske pilegrimsmerker, som det er funnet flere av i Norge gjennom arkeologiske utgravninger, eller de kan være moderne pins eller stoffmerker som viser logoen til en pilegrimsrute eller til et pilegrimsfelleskap.

Hvilke historiske pilegrims mål i Norge er det som aktualiseres gjennom utvikling

av pilegrimsruter? Både historisk sett og i dag er Nidarosdomen, katedralen bygget som St. Olavs gravkirke, det mest kjente og besøkte pilegrismålet i Norge. St. Olavsveiene er det største nettverket av pilegrimsruter i landet. Det er også merket ruter til historiske helligsmål som øya Selja ved Stad, forbundet med St. Sunniva, til St. Thomaskirken på Filefjell og til Røldal stavkirke. Det er et mangfold av både lønnede og frivillige som bidrar til å merke og vedlikeholde pilegrimsruter, produsere informasjon, og å lede organiserte vandring, fra grasrotinitiativ til departementsnivå. Bidragsyterne inkluderer medlemmer av pilegrimsfelleskap, kommuneansatte, kirkesamfunn og lokalhistoriske foreninger. Å identifisere seg som en pilgrim og å reise langs pilegrimsruter blir for noen mer enn en engangsopplevelse. Det er etablert mer enn ti pilegrimsfelleskap i Norge, bestående av 'langtidspilegrimer' som går alene og i grupper langs pilegrimsruter, og som samles til sosiale arrangementer gjennom året på pilegrimssentre.²

St. Olavsvegene består i 2022 av ni pilegrimsruter med Nidarosdomen som mål, samlet sett på over 200 mil med tilrettelagt sti. Siden 2012 har arbeidet med å utvikle pilegrimsruter blitt styrt av *Strategi for pilegrimssatsning*, utformet av fem departement.³ Gudbrandsdalsleden mellom Oslo og Trondheim er den mest utbygde og kjente av St. Olavsvegene, som strekker seg over omtrent 643 kilometer. Ruten er så godt merket at den mer eller mindre kan følges uten guidebok eller kart, som demonstrert av strekningen

2. Det eldste pilegrimsfelleskapet i Norge er Pilegrimsfelleskapet St. Jakob, etablert i 1996, som driver 'Pilegrimskontoret' i Oslo. Den ideelle organisasjonen Pilegrimsforbundet i Norge (PFN) ble stiftet i 2021 som en paraplyorganisasjon for det frivillige pilegrimsarbeidet i Norge (Pilegrimsforbundet 2022).

3. Fornyings-, administrasjons og kirke departementet, Kulturdepartementet, Landbruks- og matdepartementet, Miljøvern departementet og Nærings- og handelsdepartementet. Kirke- og kulturdepartementet ble omorganisert i 2010, altså mellom tiden da prosjektet ble initiert i 2008 og da strategien ble lansert i 2012.

langs Mjøsa beskrevet innledningsvis. Ruten går både vest og øst for Mjøsa som en sirkel på kartet og møtes igjen ved Lillehammer. Kartet illustrerer hvordan St. Olavsvegene strekker seg over store deler av Sørøst og Midt-Norge. Omfanget viser hvordan det nåtidige pilegrimsfenomenet i stor grad blir realisert gjennom å tilrettelegge vandreruter. Illustrasjonen er basert på kart og skriftlig informasjon fra pilegrimsleden.no og *Veien fram mot 2037. Langtidsplan 2020–2037* (Nasjonalt Pilegrimssenter 2019).

Langs St. Olavsvegene har det siden 2010 åpnet 13 regionale pilegrimssentre, koordinert gjennom Nasjonalt Pilegrimssenter (NPS) i Trondheim, og en rekke overnattingssteder som betegnes som 'pilegrimsherberger'. Dette gir et innblikk i graden av administrasjon av pilegrimsnettverk, som innebærer både retningslinjer for og godkjenning av hvilke ruter som er en del av nettverket. Utviklingen av St. Olavsvegene som den nasjonale pilegrimssatsningen i forhold til andre initiativ på lokalt og regionalt nivå har tidvis vært debattert blant pilegrimsaktører (se Amundsen 2002; Mikaelsson 2010; Øian 2019; Lunde 2022). Utviklingen av pilegrimsruter i Norge består altså både av merking av vandreruter og i at steder langs veiene inkluderes som en del av større nettverk. Herberger gir rabatt for de som reiser med et pilegrimspass, og en kan henvende seg til pilegrimssentre for praktisk informasjon før og underveis på pilegrimsreiser. Sentrene fungerer også som sosiale arenaer for å møte andre med samme interesse. Hvordan har en slik 'innramming' av veinettverk kategorisert som pilegrimsruter blitt utviklet som synlige og gjenkjennelige vandreruter? Hvordan påvirker denne iscenesettelsen forståelsen og opplevelsen av å bevege seg langs disse rutene?

Iscenesatte landskap

Mange pilegrimsruter, i Norge og internasjonalt, har en gjenkjennelig profil: Rutene visualiseres på kart og beskrives i ord og bilder på nettsider, i guidebøker og i sosiale medier. Veiene merkes med skilt med en logo, som viser retningen til målet, samt til pilegrimssentre, overnattingssteder og andre steder inkludert i infra-

Figur 2: Kart over St. Olavsvegene og pilegrimssentrene per 2021.

@Kartverket. Linjer som markerer pilegrimsrutene og symboler for pilegrimssentrene lagt til av forfatteren.

strukturen langs veiene som kirker, museer og fornminner. På denne måten er merking av rutene sentralt for å synliggjøre visse steder som pilegrimssteder, i det fysiske landskapet, og i skriftlige og visuelle beskrivelser i ulike medialiseringer. I samtaler med tilretteleggere fremheves det ofte at en god infrastruktur med merking og overnattingssteder er noen av de viktigste elementene (Samtaler ved Oslo Pilegrimssenter 2019; Intervju Trondheim 18.06.19; Oslo 30.01.20; Oslo 24.08.20; Tønsberg 08.05.21).

Å synliggjøre og definere utvalgte deler av et landskap som en sammenhengende rute merket med skilt, kan kategoriseres som et verktøy for forhåndsplanlagt navigasjon. Dette gjelder både for den individuelle vandrer som forbereder seg på å dra på tur og for administratorene som utformer, tilrettelegger og vedlikeholder rutene. Når flere linjer trekkes opp, flettes steder sammen til ruter i geografiske så vel som administrative nettverk. Slik blir pilegrimsruter *iscenesatte landskap* (Christensen 2002:230). Arne Lie Christensen diskuterer dette begrepet i relasjon til utenfra-perspektivet på landskapet, representert av offentlig planleggingsorganer, der landskapet deles inn i soner til ulike funksjoner som kan overføres til tabeller og kart: «Det iscenesatte landskapet er ikke bare opplevd utenfra, det er bevisst formet med tanke på at det skal gi en spesiell opplevelse. Det er et intensjonelt landskap» (Christensen 2002:230). At landskapet er iscenesatt og intensjonelt ses altså i sammenheng av Christensen. Et eksempel på dette er landskap som er tilrettelagt, utviklet og markedsført som produkter med tanke på å trekke til seg turister (Christensen 2002:231). I dette tilfellet er det snakk om tilrettelegging for og mål om å tiltrekke seg selv-identifiserte

pilegrimer. Med andre ord, det handler både om å utvikle og å gjenkjenne geografiske steder som pilegrimslandskap, og å identifisere praksiser som pilegrimsreiser. På hjemmesiden til St. Olavsvegene (pilegrimsleden.no) presenteres slagordet: «Målet har vært det samme i 1000 år, men reisen dit er din egen å finne». Teksten er akkompagnert av en video-loop som viser vandrere med sekk, fjellandskap og et panoramabilde av Trondheim med spiret av Nidarosdomen i sentrum. Dette er ytterligere forsterket av linken som heter «Planlegg turen din» på forsiden, som fører til en underside med informasjon om kart, overnattingssteder, bagasjetransport, pilegrimspass og Olavs brev. Hensikten med informasjonen er oppsummert i setningen: «Planlegg turen din godt og du kan nyte hver mil underveis» (Nasjonalt Pilegrimssenter 2022).

Å kunne se en vandrerute på et kart gir forhånds-oversikt, i motsetning til å legge ut på en reise uten en klar plan eller oppfatning av hvor veien vil før en eller langs hvilke veier en skal gå (Ingold 2007:15). Disse to måtene å betrakte og erfare landskap på kan tolkes gjennom det Michel de Certeau (1984:xix) betegner som henholdsvis en 'strategisk' og en «taktisk» måte å forholde seg til og erfare et sted på. I denne sammenheng representerer fremstillinger av pilegrimsruter på kart en «strategisk» måte å se landskapet på, med et utenfra-perspektiv på rutene isolert fra miljøet landskapet er en del av. Et oversiktskart på pilegrimsleden.no viser nettverket av de ni St. Olavsvegene. Hver rute har et detaljert kart en kan gå videre inn på. En kan for hver rute lage sin egen tur ved å skrive inn start og slutt punkt og få opp hvor den merkede ruten går, hvor lang turen er, og hva en kan se langs veien, hvor en kan overnatte og hva en kan opp-

leve av kulturelle og historiske severdigheter. Eksempler på 'taktiske' tilnærminger til iscenesatte landskap er måtene rutene erfares og brukes kreativt fra bakkenivå. Feltarbeidsopplevelsen beskrevet innledningsvis illustrerer hvordan det å følge logoen til St. Olavsvegene ledet oppmerksomheten fra et skilt til et annet, i den grad at en avstikker fra ruten var lett å overse. Jeg kommer tilbake til andre erfaringer av å navigere etter disse merkene basert på spørrelistesvar og intervjuer. I det følgende gir jeg først et overblikk over hvordan den administrative og fysiske infrastrukturen til St. Olavsvegene har blitt utviklet fra 1990-tallet.

Merking og merkevarebygging: utvikling av St. Olavsvegene mellom 1993 og 2012

Mellom 1993 og 1997 ble to pilegrimsruter til Nidarosdomen merket gjennom *Prosjekt Pilegrimsleden*, ledet av Miljøverndepartementets direktorater Riksantikvaren (forkortet RA) og Direktoratet for naturforvaltning (forkortet DN). Disse ble offisielt åpnet til Olsok, den historiske helligdagen til St. Olav, i 1997 som en del av feiringen av Trondheims 1000-års jubileum. Gjennom prosjektet ble 926 kilometer sti merket og tilrettelagt. I tillegg til Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning sitt koordinerende arbeid deltok mer enn 300 bidragsytere fra blant annet kommuner, fylkeskommuner, historielag og turforeninger i arbeidet med å finne traseer med historiske spor, med å rydde og merke disse og med produksjon av informasjonsmateriell (DN-notat 1998-2). Prosjektets formål var å tilrettelegge historiske veifar til en sammenhengende rute mellom Oslo og Trondheim, og fra Östersund i Sverige via Stiklestad til Trondheim, merket med en logo og

beskrevet i informasjonsmateriell. Formålet med prosjektet var å: «ta i bruk historiske veier og stimulere til friluftaktivitet der natur- og kulturopplevelser forenes» (DN-notat 1998-2:12). Dette viser til vektleggingen av å utarbeide pilegrimsveier.

Ideen om å ta i bruk veier identifisert som pilegrimsveier i et «nasjonalt stinett» ble formulert i et brev fra Odd Kjærem i Oppland fylkeskommune til Knut Korsæth, fylkesmannen i Oppland (Kjærem 04.08.92). Kjærem påpekte at lokale historielag og andre interesserte allerede var i gang med merking av historiske veifar. Samtidig som initiativ til og lokal forankring av prosjekter for å merke og synliggjøre historiske pilegrimsruter understrekes, vurderte Kjærem det som et behov å koordinere disse tiltakene gjennom standardisering av kart og skriftlig presentasjon av pilegrimsrutene. Han foreslo å lage en skiltingsnorm og en mønsterbeskyttet logo. Tittelen på brevet fra Kjærem (04.08.92) er *I pilegrimenes fotspor*. Dette er også tittelen på en bok utgitt samme år, Eivind Luthens *I pilegrimenes fotspor til Nidaros* (1992). Kart fra denne boken ble lagt ved brevet for å demonstrere aktuelle historiske veifar og inkludere i stinettet skissert av Kjærem. Brevet ble tatt videre av fylkesmann Knut Korsæth til miljøvernminister Torbjørn Berntsen, fremlagt som en idé om å utarbeide «et sammenhengende turvegnett» kvalitetssikret gjennom enhetlig merking og standardisert informasjon (Korsæth 07.08.92). Å synliggjøre det Kjærem refererer til som «vårt lengste sammenhengende fornminne» passet godt inn i Miljøverndepartementets fokus på bærekraft, og sammenhengen mellom kulturarv og naturforvaltning. Berntsen skrev i sitt svarbrev til fylkesmannen i Oppland (11.09.92) at:

Forslaget om å legge til rette for ferdsel langs de gamle pilegrimsrutene forener på en utmerket måte målsettinger innenfor både kulturminnevern, naturforvaltning og friluftsliv, samtidig som slike tiltak antagelig vil fenge og mobilisere lokalt både i kommuner og mange ulike typer organisasjoner (Berntsen 11.09.02).

Sammenhengen mellom kulturminnevern, historie og friluftsliv utdypes i *Grønn bok. Miljøtiltak i statsbudsjettet* (Miljøverndepartementet 1994). Blant oljevernberedskap, polarforskning og gjenvinningsanlegg beskrives det hvordan «pilegrimens vei fra Oppland til Trøndelag vekkes til live»:

Pilegrimsveiene representerer viktige historiske verdier. De er de lengste 'sammenhengende' kulturminnene vi har. Når interessen for denne delen av kulturarven er vakt, kan det ha sammenheng med påstanden om at vi alle har en pilegrim i oss. Vi liker friheten som ligger i det å vandre. Vi leter etter opplevelser, etter ro og harmoni i naturen og etter samhold med mennesker (Miljøverndepartementet 1994: 25).

Sitatene over viser hvordan utvikling av pilegrimsruter ble et politisk administrert prosjekt på departementsnivå på 90-tallet, som en del av større politiske satsningsområder innenfor kulturminne- og naturforvaltning. Selv om retningen mot Nidarosdomen som helligsmål er avgjørende for at veiene «vekkes til live» som pilegrimsveier, er elementene som fremheves ikke bot og bedring for vandrerne, men heller kulturminner og kulturarv, i tillegg til henvisning til potensiale for harmoniske naturvandring og mennes-

kemøter langs veien. Det som allerede var mange små og større prosjekter fra lokale historielag og entusiaster fikk slik en institusjonalisert ramme, som i stor grad har preget den videre utviklingen av hvordan pilegrim har blitt synliggjort i det offentlige rom.

Kari Møyner fra Direktoratet for naturforvaltning publiserte som en del av prosjektet, en veileder med råd for hvordan man kan pusse opp gamle stier, *Gamle veiger og vegfar* i 1994. Her presenteres behovet for merking og tilrettelegging av stier som forutsetninger for å kunne navigere på disse: «Det hjelper lite å ha opparbeidet en fin, gammel veg dersom ingen finner den» (Møyner 1994:82). Et lignende synspunkt uttrykkes av Torild Hage, prosjektleder fra Riksantikvaren:

Å være ute i naturen er en viktig del av vår kulturarv. [...] natur- og kulturopplevelser ser ut til å være en kilde til livskvalitet, god helse og utvikling av bevissthet rundt miljøspørsmål. En viktig forutsetning for fotturer er imidlertid å kunne navigere på turveier og turstier som vi er komfortable med å bruke (Hage 1996:84).

Prosjektet Pilegrimsleden tilstrebet å legge rutene gjennom områder med historiske referanser til pilegrimsvandring, søkt etter gjennom spor i geografiske landskap, arkeologisk materiale og i skriftlige kilder (Intervju Oslo 24.08.20). Det ble sett som en forutsetning at den visuelle merkingen av pilegrimsleden ble ledsaget av skriftlig informasjon om vandringen og opplevelser langs veien (DN-notat 1998-2:21). På denne måten lades landskapet med mening som et 'tidsrom' gjennom referansene til historiske pilegrimsvandring i samme

områder, med andre ord, tilrettelegging for vandringer «i pilegrimenes fotspor».

I utarbeidelsen av St. Olavsvegene er fotspor først og fremst knyttet til den kirkelige og folkelige Olavstradisjonen, eller Olavsarven. I et større perspektiv er fortiden det henvises til pilegrimsvandring i katolsk tid, altså frem til den protestantiske reformasjonen i 1537. Målet med Prosjekt Pilegrimsleden var imidlertid ikke å gjenoppta pilegrim i betydningen av den katolske praksisen med å ære helgener ved å oppsøke deres gravkirker eller å oppsøke andre hellige steder for bot og helbredelse. Det var heller å tilrettelegge stier for vandring med pilegrimsvandringens historie i Norge som en tilleggsdimensjon til naturopplevelser. I sluttrapporten til Prosjektet Pilegrimsleden (DN-notat 1998-2) beskrives «pilegrimsferdenes historiske og åndelige tradisjon» som en dimensjon ved friluftslivet som kan tilføre «nye og uvante opplevelser» (DN-notat 1998-2:12). Fokuset var dermed å tilrettelegge for friluftsliv med en kulturell innramming, heller enn å vektlegge pilegrimsvandring som et religiøst ritual. Valget av trasé mellom Oslo og Trondheim over Dovrefjell var styrt av praktiske vurderinger, og av formålet om å «[...] knytte hovedstad til kroningsstad, samt å markere viktige steder forbundet med Olav den hellige» (DN-notat 1998-2:7). Slik fremheves den historiske betydningen av Trondheim som kirkelig sentrum, og Nidarosdomens posisjon som kroningskirke. Den historiske betydningen understrekes av at det er Nidaros, det historiske navnet på byen og på bispedømmet som brukes, heller enn Trondheim. Å legge nye pilegrimsruter til gamle veifar der skriftlige og arkeologiske kilder vitner om historisk pilegrimsferdsel blir slik en måte å bevisst lade landskapet med

mening. En merkehåndbok ble først utarbeidet som en del av Prosjekt Pilegrimsleden (Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren 1995) og har siden blitt revidert og utvidet i flere omganger (Nasjonalt Pilegrimssenter 2015). Dette gir en indikasjon på det omfattende administrative apparatet som tilrettelegger og synliggjør St. Olavsvegene som merkede vandrerruter, både i det fysiske landskapet og etter hvert gjennom digitale kartverktøy, som ovennevnte *pilegrimsleden.no*.

Det neste statlig styrte pilegrimsprosjektet var det Kirke- og Kulturdepartementet som tok initiativ til i 2008. Prosjektleder Per Kvivstad Uddu forfattet en rapport til departementet som kartla mulighetene for en nasjonal satsing på pilegrim. Rapporten, sammen med høringsuttalelsene til denne fra et stort antall interessenter (høringsuttalelser, Kirke- og kulturdepartementet 2009 b), la grunnlaget for *Strategi for pilegrimssatsning* (2012). Denne strategien er fremdeles den gjeldende for det statlige pilegrimsprosjektet, effektivert av Nasjonalt pilegrimssenter. Med skifte av departement skjer det også et skifte i fokus, altså i hvordan pilegrim som nåtidig fenomen tolkes. Prosjektet fra Miljøverndepartementet, ledet av RA og DN fikk navnet Prosjekt Pilegrimsleden, med vekt på veiene (eller «ledene»). Rapporten forfattet av Uddu til Kirke- og kulturdepartementet hadde tittelen *På livets vei. Pilegrimsmotivet – et nasjonalt utviklingsprosjekt* (2008). Tittelen hentyder metaforen om pilegrimsreisen som en metafor for livet, i tillegg til fysiske veier å bevege seg langs. Mens miljøvernminister Torbjørn Berntsen (1992) fremmet pilegrimsrutenes bidrag for kulturminnevern, naturforvaltning og friluftsliv, fremhevet kultur- og kirkeminister Trond Giske departementet

sine ansvarsområder da han mottok Uddus rapport slik: «Jeg har veldig stor tro på dette prosjektet, og mener at det har et enormt potensial, både på det kirkelige og trossmessige plan, men også med tanke på turisme og opplevelser» (Kultur- og kirkedepartementet 2009 a). Selv om forskjellen ikke bør overdrives, utvikling av pilegrimsruter til Trondheim var fremdeles i fokus i dette prosjektet, legges det større vekt på innholdet og meningen i pilegrimsvandringene, og på «utvikling av pilegrimstradisjonene» enn i Prosjekt Pilegrimsleden (Giske 2009). I begge prosjekter fremheves verdien av å utarbeide merkede pilegrimsruter for å tilrettelegge for både reiser i fysiske landskap og for «indre reiser». Vektleggingen av sammenheng mellom og tilrettelegging for opplevelser i både ytre og indre landskap tematiseres i strategien fra 2012: «Pilegrimsledene skal være gode veier å gå gjennom norsk natur og kultur, preget av verdier som er grunnleggende for menneskets eksistens og som åpner for en indre vandring» (Strategi for pilegrimssatsning 2012:1). På den ene siden lages det gjennom disse prosjektene koblinger mellom veletablerte turtradisjoner i Norge, pilegrimsvandring og utvalgte referanser til historie, tradisjon og kulturarv. På den andre siden er pilegrimsvandring, som historisk og nåtidig praksis, langt fra noe særnorsk eller Skandinavisk fenomen. Inspirasjonen hentes også fra internasjonal pilegrimsutvikling, spesielt ses det til Caminoen til Santiago de Compostela.

«Caminoisering» og lokale tilpasninger

Det nåtidige pilegrimsfenomenet slik det synliggjøres i Norge er for det første basert på tolkninger av lokal historie og tradisjon, til «Olavsarven» og fortolkningen av

de historiske gravkirkene til St. Sunniva og St. Hallvard, samt av andre helligsmål med historiske kilder til pilegrimsvandring før, og til dels etter reformasjonen, som krusifikset i Røldal tillagt helbredende kraft og relikvieskrinene i Hedalen stavkirke og St. Thomaskirken på Filefjell (Bjelland 2000; Mikaelsson 2005; Selberg 2005; Smørås 2010; Jahnsen 2006; Lunde 2021). I tillegg er aktualiseringen av sakte-reiser til disse målene i stor grad inspirert av utviklingen av Camino de Santiago, det mest kjente og opptrekkede nettverket av pilegrimsruter i Europa. Caminoene leder til det som antas å være graven til St. Jakob i katedralen i Santiago de Compostela i Nord-Spania. I flere intervjuer og samtaler med norske pilegrimsaktører fortelles det om at de oppdaget og ble «grepet av» pilegrimsvandring i Spania, og dette inspirerte til å finne andre «Caminoer». Dette gjelder både et ønske om å gjenta erfaringen av pilegrimsvandring som individuelle vandrere, og inspirasjon til å utvikle pilegrimsruter andre steder (Intervju Bergen 20.05.19; Oslo 21.06.19; Tønsberg 08.05.20). Det fremheves av flere at å identifisere seg som pilegrimer, og den felles retningen en går i, bidrar til et fellesskap langs rutene blant pilegrimer og mellom pilegrimer og frivillige på herbergene. En informant beskriver dette som en «Caminofamilie av de en møter igjen på herberger, i kirken og på veien» (Intervju Oslo, 21.06.19). Andre fremhever at erfaringene fra Spania var utgangspunktet for deres pilegrimsinteresse, men at de for fremtidige pilegrimsvandring foretrekker å 'oversette' fenomenet fra Spania til norske forhold:

Ble i utgangspunktet inspirert av en annen persons beskrivelse fra egen tur i Spania. Jeg ønsket derimot å gå her i

Norge, og fikk min informasjon via nettet. [...] Pilegrimsvandring: Fred og ro. Tid til å tenke. Være til stede. Møte andre i samme ærend. Være en pilegrim vil si å være på vandring (NEG 0268/00001).

Å oppdage pilegrimsvandring i Spania, men foretrekke å gå videre pilegrimsvandring i Norge kan ha årsak i for eksempel klima og geografisk nærhet til hjemmet:

Også når jeg kom hjem igjen fra Spania [...] også tenkte jeg det: Hvorfor i all verden skal jeg drive og reise så langt både med fly og til varme og til alt det der når jeg kan få gå i temperert sone i Norge? [...] Så da tenkte jeg at det kunne være greit å, når jeg likevel bodde i Oslo og Nidarosdomen ligger i Trondheim [...] og jeg kjenner den veien, så da kunne jeg liksom begynne å tusle og se. Så jeg har da gått [...] bit for bit. Så jeg begynte med det som en sånn, gå hjemmefra og ned til Maria-kirkeruinen for å se på den, også: Å ja, men nå har jeg jo egentlig starta. [...] også begynte jeg bare å ta neste etappe og neste etappe og neste etappe (Intervju Oslo 30.01.20).

At ulike aspekter fra nåtidens Camino inspirerer andre pilegrimsruter og steder, omtales som «Caminoisering» av Bowman og Sepp (2019:75). Det påpekes at slike oversettelser og tilpasninger skjer i møtet med andre religiøse tradisjoner og behovet for lokal verdiskaping; altså spiller både åndelige og praktiske elementer inn i hvordan inspirasjonen uttrykkes i møtet med andre historiske, politiske og kulturelle kontekster (Bowman og Sepp 2019:81). I tillegg til likhetstrekk mellom historiske helgengraver oppsøkt av pile-

grimer som etter en nedgangstid nå «gjenoppdages», er det likhetstrekk i administreringen av nåtidige pilegrimsruter. Bowman og Sepp (2019: 82, 95) bruker St. Olavsvegene materielle kultur som et eksempel på reproduksjon av Caminoen. Dette inkluderer skilt merket med en logo og å få stemplet et pilegrimspass langs veien på herberger, i kirker og andre steder tilknyttet rutene og å få et diplom ved ankomst om en oppfyller visse kriterier. Disse eksemplene på Caminoisering kan påvirke hva som gjenkjennes som pilegrimslandskap, og hvordan en tolker og utformer pilegrimspraksiser og pilegrimsadministrasjon. En respondent til spørrelisten fremhever kombinasjonen av den historiske betydningen av pilegrimsvandring som religiøs praksis og den nåtidige opplevelsen av å reise i et langsomt tempo langs veier tilrettelagt med skilt, overnatting, mat og naturopplevelser, som også kan deles med andre gjennom sosiale medier. Turen ble avsluttet med å få tildelt et diplom ved ankomst i Trondheim:

Jeg antok under turen at de tidligere tiders pilegrimer, med et rent hjerte, gikk til Hellige Olav for å be om hjelp for seg og sine. Dette var nok deres mål ene og alene. Vi i dag derimot, går kanskje oftere med den begrunnelse at vi ønsker diplomene [sic] man får utdelt på pilegrimskontoret i Nidaros, få lagt ut noen bilder på 'face' og 'insta'. Dette i tillegg til at det dreier seg om selvrealisering nå i individualismens tidsalder. [...] Turen traff meg i hjertet, noe mine medvandrere også bidro til. Luksuspilegrimeriet mitt innebar altså å sove på gamle gårder langs leden, gode tre-retters middager av norsk husmannskost, og snakke med kyrne langs veien i tillegg til å nyte utsikt og hend-

elser på veien mot byen vår [Trondheim] (NEG 0268/00018).

Den omtalte seremonien ved Nidaros Pilegrimsgård består i å møte frivillige fra Pilegrimsfellesskapet St. Olav som registrerer navn, alder, kjønn og hvor en startet reisen. En kan også sette en nål i kartet som henger på veggen for å markere hvor en er fra. Gjennom å feste en nål i en «strategisk» visualisering av pilegrimsrutene, bidrar pilegrimene som har erfart disse landskapene fra bakkenivå til å bokstavelig talt sette sine reiser på kartet. Pilegrimer som har gått de 10 eller sykklet

de 20 siste milene langs en av St. Olavsvegene inn til Trondheim kvalifiserer for *Olavsbrevet*, et diplom inspirert av *La Compostela*, diplom som gis pilegrimer som ankommer Santiago de Compostela som har gått minst de ti siste milene dit langs Caminoen. I tillegg til avstanden er det et kriterium at en gir uttrykk for en religiøs motivasjon eller åndelig søken for pilegrimsreisen (Leivestad 2007; Sepp 2012). En forskjell mellom ankomst ved pilegrimskontoret i Santiago de Compostela og i Trondheim er at det ved det førstnevnte spørres om reisen har vært religiøst motivert, mens det

Figur 3: Kart over pilegrimsruter i Europa med nåler som indikerer hvor pilegrimer som har ankommet Trondheim er fra, Nidaros Pilegrimsgård 2018. Foto: Hannah Kristine Lunde.

i Trondheim er avstanden en har reist langs pilegrimsleden som er det eneste kriteriet (Intervju Trondheim 17.06.19; Trondheim 17.06. 19). På denne måten blir den Caminoiserte pilegrims-tilretteleggingen uttrykt i en lokal versjon, der den «indre reisen» er opp til enhver å definere.

Rødre T'eer og kløverbladskors: stedsansen påvirket av å følge merkede stier

Nettverket av Caminoer til Santiago de Compostela er kjennetegnet ved et kamskjell. Dette symbolet er det internasjonalt mest kjente pilegrimssymbolet, som både henviser spesifikt til Caminoen, og mer generelt til pilegrim, både som veimerker og som et symbol som bæres av pilegrimer. Nåtidige pilegrimsruter utgjør slik tegnfellesskap som bidrar til at både fysiske ruter og pilegrimer som beveger seg langs disse kan gjenkjennes som en del av et internasjonalt pilegrimsfenomen. Logoen til St. Olavsvegene består av et kløverbladskors, kjent som Olavskorset, og valknuten, symbolet som betegner severdigheter/ turistattraksjoner. Riksantikvaren og Grafill arrangerte i 1993 en konkurranse om utforming av en logo for pilegrimsledene til Nidaros. Johanna Figur Waddington vant i konkurranse med 125 forslag (Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning 1995: 10).⁴ Slik ble det skapt en merkevare, en mønsterbeskyttet logo, slik Odd Kjærem foreslo i 1992.

Alle skilt langs St. Olavsvegene har logoen avbildet, mens materialet og formen til skiltet varierer. I byer og tettbygde strøk er leden merket med emaljeskilt på bygninger og lyktestolper. I landlige strøk er det satt opp trepinner eller

Figur 4: Merkestein nær Santiago de Compostela med logoen for Caminoen. Foto: Hannah Kristine Lunde.

Figur 5: Logoen til St. Olavsvegene, et Olavskors og valknuten på en merkestolpe ved Mjøsa. Foto: Hannah Kristine Lunde.

4. Logoen har vært opphavsrettslig beskyttet av Riksantikvaren siden 1993. Da Nasjonalt Pilegrimssenter ble overført fra Riksantikvaren til Nidarosdomens Restaureringsarbeider (NDR) i 2016 ble rettighetene til logoen også overført. NDR er underlagt Kulturdepartementet.

stolper, hengere i trær eller som en del av skilt over øvrige turløyper i åkerlandskap, skog og mark. På fjellet er logoen malt på steiner. Dette valget er i tråd med Direktoratet for naturforvaltnings fokus på å ikke lage en «skiltjungel», men heller tenke kvalitet fremfor kvantitet og å være bevisst hvem målgruppen for informasjonen er (Møyner 1994:83). Hensikten med merkingen er altså at den skal synes, men samtidig ikke skille seg for mye ut fra de øvrige omgivelsene. Som en del av Prosjekt Pilegrimsleden fikk alle kommuner der leden går gjennom tilbud om en merkestein i granitt som viser hvor langt det er til Nidaros (se Figur 1). Disse milesteinene fungerer som en visualisering av avstanden og en påminnelse om målet. Merkingen er inspirert av historiske milesteiner som ble satt opp fra slutten av 1600-tallet som en del av merking og oppmåling av veiene i Norge (Møyner 1994: 33).

Kriteriene for at nye ruter skal kunne inkluderes i St. Olavsvegene er at Nidarosdomen er målet og at områdene kan vise til en «forankring i Olavsarven» (Strategi for pilegrimssatsning 2012:2). Hva denne forankringen innebærer, eller noen definisjon av «Olavsarven» utdypes ikke i strategien. Med henvisning til utviklingen av pilegrim som vandring og merkede veier på 1990-tallet, påpeker Arne Bugge Amundsen (2002:164) at uten det tematiske fokuset til St. Olavsvegene på Nidarosdomen og Olavstradisjonen er det moderne pilegrimsfenomenet til forveksling likt det han omtaler som et annet «kulturelt meningskompleks», nemlig *å gå på tur*. Hva skiller så en pilegrimsvandring fra å følge DNT sine røde T'er i skog og fjell? At pilegrimsvandring er en tradisjon, og at en har det en med analysebegrepene brukt i denne artikkelen kan kalles «administ-

rativ innramming med innslag av Caminisering» beskrives som forskjeller fra andre typer turer av en informant ved Nidaros Pilegrimsgård:

Det er jo det som gjør det til noe anna enn en sånn, en vanlig turistforeningsløype. Sant, det at du veit at det her er en, det er en tradisjon. Du går med et pass, du går fra ett sted, du går mot et mål, og du kommer fram, og det er en seremoni, og altså det er jo noe annet, enn en vanlig tur i skogen. Selv om man ikke er religiøs, så føler man at det, eh, at det, for mange hvert fall, så er det, et slags sånn, [...] det er noe ved det. Som er vanskelig å kanskje beskrive, men at det er noe, ja, åndelig, eller at man er en del av noe som er større enn seg sjølv (Intervju Trondheim 30.07.19).

Opplevelsen av at det «er noe ved det», som tolkes som kontakt med noe større enn seg selv er altså et annet kjennetegn ved pilegrimsvandringer. Forskjellen på en pilegrimsvei og andre turstier, og hvordan merkingen var tenkt å bidra til å «rette tankene tilbake i tid» omtales i slutt-rapporten for Prosjekt Pilegrimsleden:

Pilegrimsleden skiller seg fra andre natur- og kulturstier ved at utgangspunktet er en tradisjon med et åndelig innhold. Det var enighet om at merkingen av leden skulle rette seg etter dette og være diskret. Dette er årsaken til at man valgte enkle trestolper til å vise vei, uten annen informasjon enn navnet på steder og kulturminner. Informasjon om severdigheter skulle vandrerne få gjennom skriftlig informasjonsmateriale i tekst og på kart. [...] Leden skulle ikke tilrettelegges med overflødige anvis-

ninger og skilt som forstyrrer mulighetene for å rette tankene tilbake i tid (DN-notat 1998-2:19).

I sitatet kobles den praktiske dimensjonen ved å utarbeide navigasjonsverktøy til «en tradisjon med åndelig innhold» som valget av trasé baserer seg på. På denne måten kombineres det Bowman og Sepp (2019) refererer til som *kulturarvliggjort religion* og *åndeliggjøring* av turgåing. Det tematiske fokuset på Olav den Hellige materialiseres ved at veiene leder til Nidarosdomen via områder knyttet til spor etter den historiske og legendariske Olav Haraldsson/St Olav. Denne 'innrammingen' av gitte strekninger som pilegrimsruter er visuelt synliggjort gjennom logoen til St. Olavsvegene. Veiskiltene med logoen binder en rekke steder sammen til en helhet, ved å definere gitte strekninger som en del av nettverket av pilegrimsruter. Denne helheten kan selv sagt aldri erfares fra bakkenivå. Imidlertid kan den visualiseres på kart, der milevis av veistrekninger til sammen utgjør en helhet. Fra bakkenivå kan skiltingen påvirke stedsansens ved at oppmerksomheten til pilegrimene rettes mot å se etter skiltene for å finne frem, og for å holde seg på de oppmerkede rutene.

Gjentatte svar i intervjuer og på spørrelisten er at det som skiller en pilegrimsreise fra andre turer, er det at en går mot et helligmål av historisk, kulturell og religiøs betydning – med ulik vektlegging av disse elementene avhengig av hvem en spør. Andre elementer som vektlegges er å bevege seg mot målet i et sakte tempo, gjerne over lange strekninger, at en møter andre pilegrimer underveis, og at det å følge gamle ferdslårer, besøke kirker og overnatte på gårder med en historie som beriker opplevelsen (Intervju Oslo 21.

06.19; Trondheim 18.06.19; Oslo 24.08.20; Oslo 23.11.20; Tønsberg 08.05.21). En respondent til spørrelisten vektlegger følelsen av å «gå i fotsporene» til pilegrimer som reiste mot de samme helligmålene i middelalderen: «Det er noe med målet. Det er noe med retningen, det er noe med alle dem som har gått før deg» (NEG 0268/00006). En pilegrim jeg møtte i 2019 beskrev det som at «dette med å gå i fotspor» ga en «uendelighetsfølelse». Denne innrammingen skapes både gjennom merking og informasjonsmateriell, som iscenesatte landskap bevisst ladet med mening (Christensen 2002; Österlund-Pötzsch 2013), og av individuelle pilegrimer som tolker sine erfaringer langs disse veiene med referanse til historiske pilegrimer som gikk i samme retning, med det fysiske opplevelsen av å gå som felles erfaring. På denne måten erfares det å bevege seg fremover i landskapet samtidig som å bevege seg bakover i tiden og føle en tilhørighet til de som har vandret før en selv i det samme landskapet. Flere av de nevnte elementene oppsummeres i et intervju med en informant fra Nasjonalt Pilegrimssenter:

Altså, for mange så er det viktig å faktisk gå i fotefarene til de som har gått her for hundrevis av år sia, og at det faktisk er en reise mot et definert mål [...] enkelte sier det at det er noe helt anna å gå på pilegrimsleden enn å gå etter de røde T'ene i fjellet, fordi at på pilegrimsleden så går vi mot et helligmål hvor folk har gått i århundrer. Og det å vite da, at folk har trampa på de stiene her for mange hundre år sia, og det å tenke på: Hva var det som dreiv dem? Hva var det, hvordan var de kledd? Hva tenkte de på? Hva spiste de? [...] Men om det da er på grunn av helgenen Olav eller ikke, det er jeg litt

usikker på. [...] For noen så er jo det å komme fram en litt nedtur, for at da går du ut av den bobla som du har gått inn i, altså du avbryter noe som faktisk kjennes utrolig godt, etter å ha vært på vandring eller reise i mange dager, så kommer du i et eget modus (Intervju Trondheim 18.06.19).

Med ruter oppkalt etter helgener, og deres historiske gravkirker som mål, er det interessant å reflektere over at det stilles spørsmålstegn ved om helgenene har noe å si for dagens pilegrimer. Om den religiøse betydningen av en pilegrimsvandring blir «liggende i fortiden» som historie og kulturarv, eller om reisen tillegges religiøs betydning eller en åndelig dimensjon varierer. Vekten på reisen som vel så viktig som å komme frem uttrykkes i store bokstaver av en respondent med henvisning til en pilegrimsreise langs Østerdalsleden: «Jeg kan ikke skrive alt her, men ettersom selve TUREN VAR MÅLET var ikke møtet med Nidarosdomen noen 'Hallelujaopplevelse' (mest vemodig og sårt å få øye på kirkespiret og vite at jeg snart måtte tilbake til hverdagen» (NEG 0268/00016). Mens det å komme frem ikke var det sentrale for denne respondenten, vektlegges det i et intervju hvordan målet for reisen påvirket opplevelsen underveis: «[N]år du går som vandringstur så går du bare fra sted til sted, du har ikke noe spesielt konkret mål. [...] Så de hellige målene, de gjør noe med en på en måte» (Intervju Oslo 21.06.19). Det er ikke nødvendigvis noen motsetning mellom å legge vekt på rammene for og opplevelsen langs veien og viktigheten av å komme fram til målet:

Leden er godt merket, så det er ikke vanskelig å gå. Og den ligger i moderat terreng. [...] Herbergene langs leden er

herlige. God mat, godt vertskap og det gir vandringen trygghet. Målet var Nidarosdomen. [...] Å gå inn i kirken, med sekk og stav, med tunge føtter, det er en opplevelse. Å gå opp til alteret, gå rundt og inn i kapittelhuset, synge en salme. Å takke for at vi kom frem. En gang ønsker jeg å gå til Roma (NEG 0268/00006).

Av denne pilegrimen fremheves både den visuelle merkingen av rutene og infrastrukturen av herberger som positive elementer ved vandringen, der også erfaringen av å nå målet var sentralt. I tillegg assosieres pilegrimsvandringen mot Nidarosdomen til et ønske om å gå til Roma som pilegrim. Heller enn å se norsk turtradisjon og pilegrimsvandring som motsetninger, eller ulike kulturelle meningskompleks, påpeker en informant tilknyttet Nidaros Pilegrims-gård at sistnevnte heller kan ses på som en «oppgradering» av førstnevnte:

Så kan en jo selv på en måte velge litt hvor langt man går inn i dette med meningslandskapet, men jeg tror jo faktisk at det gjør noe med folk å bevege seg i det. [...] det som er helt spesifikt med pilegrim er jo at det meningsdannende skjer i kontakt med akkurat det ytre faktorene, altså, kirkehusene, den synlige kulturarven, det kroppslige [...] jeg synes nettopp det mest befriende med pilegrimsaktiviteten [...] at hele naturen, hele landskapet, hele kroppen, ikke minst, er med i det [...] helt konkret med stier og, og natur [...] som ligger ganske nær den norske tur tradisjonen egentlig, og den synes jeg heller skal oppgraderes da, som en meningsfull og meditatív aktivitet [...] så jeg tenker at det er veldig positivt at disse tingene faller sammen (Intervju Trondheim 31.07.19).

I dette sitatet knyttes den ytre og «indre» reisen sammen i møtet mellom kroppslig erfart pilegrimsvandring og møtet med natur og kulturarv langs veien og pilegrim som en «meditativ aktivitet». En respondent forteller om sin vandring der både pilegrim som metafor for livet og som en konkret, geografisk reise knyttes sammen: «Opplevelsen av å komme frem til Nidarosdomen som «plutselig» reiste seg foran oss var og er uforglemmelig. Det tok pusten fra oss, det var som en åpenbaring. [...] Selve livet er en pilgrimsreise [sic], men å få delta på en spesifikk tur er en uforglemmelig opplevelse» (NEG 0268/00012). Sitatene demonstrerer hvordan kombinasjonen av retningen mot et bestemt mål og å nærme seg dette langs historiske veifar som erfares i et sakte tempo der kulturarv og naturopplevelser åpner for fortolkninger i det en kan kalle for et tidsrom (Adam 1998).

Veimerkingens bidrag til trygghet og tilhørighet på oppdagelsesferd

I tillegg til å være et praktisk navigasjonsverktøy bidrar merkingen til trygghetsfølelsen til pilegrimer på tur, og får derfor betydning for reisen på flere måter: «Pilegrimsmerkene langs leden betyr mye for meg. Især når en har gått feil noen ganger, setter man svært stor pris på dem» (NEG 0268/00004). At pilegrimsrutene er merket kan bidra til at reisen både føles trygg og samtidig kan oppleves som en oppdagelsesreise: «Det er flott at rutene er merket – det gir både trygghet og inspirasjon til å utforske en ukjent strekning en annen gang. [...] Pilegrimsferd er en slags 'quest' der veien er like viktig som målet» (NEG 0268/00008). Erfaringer med å bevege seg i ukjente landskap som samtidig er tilrettelagt gjennom merkede stier indikerer at de «strategiske» innrammingene ikke nødvendigvis oppfattes som begrensende, men heller kan

bidra til trygghet. «Innrammingen» med veimerking og informasjon kan også bidra til en følelse av tilhørighet: «Infopostkasser med eget pilegrimshefte var kjærkomment og trygt 'midt inne på fjellet' [...]. Her var pilegrimen integrert i samfunnet, og jeg følte meg veldig velkommen» (NEG 0268/00016). Iscenesettelsen av landskap som pilegrimsruter kan gjøre at omgivelser en ikke tidligere har erfaring med fra et «taktisk» nivå likevel tolkes som gjenkjennelige. Skilt med informasjon om pilegrimsleden underveis gir påminnelser om det overordnede stinettverket slik det visualiseres fra et «strategisk» nivå. Slik har veimerkene en praktisk innvirkning på stedsansens og bevegelsesmønsteret til pilegrimene som velger å følge merkede pilegrimsruter, og kan oppleves som noe kjent og trygt langs veien. For noen er det viktig å følge nøyaktig stien som er merket. For andre er det ikke så viktig å følge stien nøyaktig, så lenge de vet at de er omtrent på riktig vei. Under det nevnte besøket på Hamar Regionale Pilegrimscenter (2019) ble jeg fortalt at noen pilegrimer er så oppatt av å gå «riktig» at de snur og går tilbake om de oppdager at de gikk på «feil» side av et hus ifølge merkingen.

En annen funksjon logoene til pilegrimsruter fyller er å være et identitetsymbol blant pilegrimer som møtes langs rutene:

I dag er det vel mange grunner til at mennesker legger ut på pilegrimsvandring. Jeg tror det som skiller dem fra andre vandring er valg av mål, og tilretteleggingen underveis. En kan for eksempel overnatte på særskilte herberger, og kanskje møte forskjellige arrangementer under veis. [sic] Dessuten har pilegrimer ofte tegn som viser at de er pilegrimer, og det åpner for fel-

lesskap med andre som er på samme vei (NEG 0268/00010).

Pilegrimslogoer brukes som visuelle kjenne-tegn for eksempel gjennom stoffmerker på ryggsekken. På denne måten er pilegrimslogoer ikke bare en måte å synliggjøre pilegrimsruter på, men også symboler som gjør pilegrimer langs disse veiene gjenkjennelige for hverandre.

Videre kan de også være en visualisering av hvilke pilegrimsruter personen har gått, for eksempel ved å ha festet pins med logoene til flere ulike pilegrimsruter fra Norge og andre steder til hatten eller sekken. Disse symbolene, og det som av respondenten tolkes som en «Caminoisert» hilsen, kan også ha betydning for pilegrimers møte med lokalbefolkningen:

Turen er svært godt merket med røde merker av Olavskorset, og man kan sannsynligvis klare seg fint uten kart og kompass. Hvis man får problemer, kan man ringe et pilegrimskontor på veien. Man er sjelden unna allfarvei og bebygde steder. Langs leden er de lokale vant til å treffe pilegrimer, og fra min opplevelse ble jeg tatt imot med varme over alt. [...] Hilsener kommer også ofte fra de forbipasserende. Dette liker jeg å sammenligne med spanjolene som stadig roper *'buen camino pellegrino!'* på leden til Santiago (NEG 0268/00018).

I sitatet fra spørrelistesvaret tematiseres flere måter som merking av pilegrimsruter bidrar både til navigasjon i det fysiske og sosiale pilegrimslandskapet. I tillegg trekkes det i svaret en parallell til pilegrimsvandring i Spania: at forbipasserende kjenner en igjen som en pilegrim langs St. Olavsvegene slik som lokale langs Caminoen gjenkjenner og henvender

Figur 6: Pilegrimer på vei til Nidarosdomen i 2019, med logoen til St. Olavsvegene festet til sekken. Foto: Hannah Kristine Lunde.

seg til pilegrimer på vei til Santiago de Compostela. En følelse av både å gå i fotspor, i et tidsrom med spor etter tidligere generasjoner, og samtidig å sette pris på felleskap i samtiden, tematiseres i et annet spørrelistesvar:

Personlig mål har først og fremst vært natur- og kulturopplevelse. Det er godt å komme til steder hvor mange generasjoner har satt spor etter seg. [...] Opplevelser som gjorde inntrykk var spesielt møtet med folk som lagte et pilegrimsmiljø langs leden. Ved at de kjente og forsto hva jeg gjorde når jeg gikk med den store sekken. Det ble en kode. Opplevelsen av mestring var og overveldende. At jeg gikk så langt og klarte alt selv (NEG 0268/0004).

Å gjenkjennes som pilegrim fremheves også her som et viktig element som trekkes frem, beskrevet som at denne gjenkjennelsen ble en kode som skapte et «pilegrimsmiljø». Det å følge en merket pilegrimsled kan, slik svarene på spørrelisten demonstrerer, gi opplevelsen av å være på en oppdagelsesreise innenfor forutsigbare rammer, og at visse steder tolkes som pilegrimsruter, og gjenkjennelsen som pilegrim langs veien påvirker opplevelsen av en pilegrimsreise. Å tolke og engasjere seg i pilegrim som nåtidig fenomen innebærer også iscenesettelse og tolkning av pilegrimsidentiteten. Det sosiale pilegrimslandskapet er befolket av individer og grupper som kartlegger og utformer geografiske pilegrimsruter, og som møtes langs veiene, ved pilegrimsmål og sentre. Iscenesatte landskap favner slik både veiene en beveger seg langs og møtesteder langs rutene.

Langsomhet som pilegrimsopp- levelse, pilegrimsmodus og befaringer

Som det så langt er vist, er pilegrim i stor grad tilrettelagt for og erfart som vandring langs merkede stier til historiske heligmål. En pilegrimsreise trenger ikke å være én sammenhengende vandring, men kan bestå av kortere og lengre turer, der en velger å følge oppmerkede etapper eller å gjøre sitt eget utvalg uavhengig av foreslåtte etapper. Dette er eksempler på «taktisk» bruk av pilegrimsruter. I et intervju (Oslo 30.01.20) ble det gjort et poeng av at pilegrimsreisen til Trondheim startet hjemmefra, og fortsatte i strekk over flere år, ved å ta opp turen der forrige etappe ble avsluttet. I dette tilfellet var ens egen dørstokk startpunktet for turen. I et annet intervju fortelles det om at informanten og en annen frivillig fra et pilegrimsfelleskap gikk etappevis i «motsatt» retning, altså sørover fra Trondheim. Hensikten deres var ikke å nå Nidarosdomen, men å møte pilegrimer langs veien og prate med disse om hva slags betydning reisen hadde for dem (Intervju Oslo 21.06.19). Dette viser til at det i stor grad er overlapp mellom pilegrimsbyråkrater og langtidspilegrimer – sistnevnte i mange tilfeller medlemmer av pilegrimsfelleskap.

Pilegrimsvandring er ikke bare definert av hvor en går eller hvor lenge, men også i hvilket tempo. «Bilegrim», altså å reise som pilegrim med bil (eller buss) er et utbredt begrep, ofte nevnt i en spøkefull, eller til og med unnskyldende tone. Den ordentlige måten å være en pilegrim på anses av mange som å bevege seg langsomt i et 'naturlig' tempo, og å ta seg tid: «Å være pilegrim er å være i lang tid i en viss situasjon, tenker jeg. Å ta seg god tid, uansett mål og mening» (NEG 0268/0004). Dette resonerer med Arne Lie

Christensens observasjon om hvordan ulike transportmåter også innebærer ulike opplevelser: «Vår tids mennesker velger mellom bilen, toget, sykkelen, fjellstøvlene, hesteryggen og flysetet – ikke bare som alternative transportformer, men også som forskjellige opplevelser» (Christensen 2002:320). Langsomhet en av «de syv nøkkelordene» som mange pilegrimer relaterer sin vandring til. Disse nøkkelordene ble utviklet av den svenske pilegrimspresten Hans-Erik Lindström (2007). I *Pilegrimsliv: en håndbok for vandrere* skriver han følgende om langsomhet:

I den hastverkskulturen vi har i dag, foregår alt i rasende fart. I en tidspresstet og stadig mer effektivisert livssituasjon klarer man ikke lenger å henge med. Man har ganske enkelt ikke tid nok til å kjenne etter hvordan man har det. Sjelen blir satt på vent. ‘Stans verden, jeg vil av.’ Hvor mange opplever ikke det i vår tid? Det går for fort. Langsomhet er blitt en mangelvare (Lindström 2007:45).

En beslektet formulering, der tempoet og omgivelsene en pilegrimsvandring foregår langs settes i kontrast til hverdagslivets og samtidskulturens utfordringer, finnes i Eivind Luthens 1992 *I pilegrimenes fotspor til Nidaros*:

Det er ennå svake spor i tradisjonen etter Olavsmiraklene, pilegrimene og reiserutene. [...] Fremdeles kan en vandre på veiene og stiene som de troende trafikkerte, slite i de samme bakkenene, drikke av de samme Olavskildene, hvile i skyggen av de bevarte kirkene og beundre de samme naturskjønne landskapene. Ta derfor vandringsstaven fatt og bli med oss på

veien, vekk fra de hjemlige problemer og en verden som synes å ha gått av hengslene (Luthen 1992:8).

Felles for disse to sitatene er at pilegrim tolkes som en måte å komme i kontakt med en indre dimensjon ved vandringen, som foregår i et roligere tempo enn hva hverdagen ofte består i, som en motvekt til nåtidssamfunnets høye tempo. I flere samtaler med pilegrimer og administratorer fremheves det at en helst bør ha tid til å gå i alle fall 14 dager for å få opplevelsen av at noe «løsner», slik at en får kontakt med «grunnplanet i seg selv.» Av ei ble denne opplevelsen beskrevet som «langvandrings magi» (samtaler ved Oslo Regionale Pilegrimssenter 2019). Det skapes slik samsvar mellom den fysiske saktereisen og den ‘indre reisen’. Pilegrimsvandring blir slik et tidsrom som muliggjør å ta en pause fra timeplaner og krav, for å oppleve nye steder, eller å besøke steder en kjenner på en annen måte. Erfaringen av å oppleve landskap i et sakte tempo, i kontrast til å reise med fly, tog eller bil, beskrives i et intervju med en sykkelpilegrim:

Også begynner man å se på Google Maps, også ser man at verden er jo bare en stor samling av nabolag. Og det var den følelsen som gjort det at, nabolag etter nabolag, hver eneste tråkk jeg er igjennom, så sykler jeg i noens barndomsminner [...] Det var inspirasjonen for det hele liksom. At man her, liksom sånn, menneskers liv, de usynlige tusen mennesker som har gått, eller, her foran meg, passerer noe sånn ‘ghost-aktig’. Og vi er jo så vant til at å flytte seg fra A til B [*knipser*] hehe [...] Og når du beveger deg sakte så får du en helt annen opplevelse av miljøet rundt deg (Intervju Bergen 22.05.19).

I sitatet beskrives en reise fra kartets strategiske overblikk til hvordan landskapet blir til en «stor samling nabolag» der en kan vandre eller sykle med følelsen av å passere en lang rekke mennesker som har gått før en. På denne måten er det ikke bare veiene historiske pilegrimer reiste langs som inspirerer, men også hva en kan se og reflektere over langs veien når det erfares i et sakte tempo.

En utbredt beskrivelse av pilegrimsreisen er at den innebærer at en kommer inn i et eget «modus» eller følelse. Det trenger ikke være noen motsetning mellom et «strategisk» og et «taktisk» perspektiv på pilgrim; samme person kan bevege seg mellom rollen som administrator og å erfare merkede ruter som pilgrim. Flere informanter skiller mellom turer der de er på det som refereres til som «befaringer» eller reiser der de er i «pilegrimsmodus». Med dette siktes det til at det er hensikten med og/eller innstillingen de har mens de går langs pilegrimsrutene som avgjør hvordan turen oppfattes. Førstnevnte kan innebære å bokstavelig talt trække opp nye strekninger, å merke disse, eller å sjekke om merkingen av rutene er tilstrekkelig for å finne frem (Intervju Trondheim 17.06.19; Oslo 30.01.20; Oslo 24.08.20; Tønsberg 08.05.21). På slike turer bidrar ulike aktører til iscenesettelsen av pilegrimslandskap som merkede vandreruter. Flere refererer til at «pilegrimsmodus» innebærer å åpne seg for opplevelser, som strekker seg fra å berikes av kultur og naturopplevelser langs den ytre reisen til en åpenhet for en transformerende opplevelse – med eller uten åndelige overtoner, som ofte henvises til som den «indre reisen» (Intervju Trondheim 17.06.19; Oslo 30.01.20; Tønsberg 08.05.21). «Innrammingen» av pilegrimsruter er på dette viset ikke bare utformet

fra et «strategisk» nivå, men også gjennom en «taktisk» tilnærming til å bevege seg i landskap som tolkes som pilegrimssteder: «Å være ute i naturen i flere dager i strekk, gjør at en kommer ut av de vante rammene, og at en blir fri til å forme sin rolle på ny» (NEG 0268/00010).

Oppsummerende refleksjon: navigasjon gjennom iscenesatte pilegrimslandskap

Denne artikkelen har analysert utviklingen av pilegrimsruter som iscenesatte landskap, og hvordan vandreruter kategorisert som pilegrimsruter påvirker stedsansens til pilgrimene som navigerer i geografiske og sosiale pilegrimslandskap. Pilegrimsruter blir tilrettelagt gjennom en «innramming» som både er lokalt tilpasset og som står i dialog med gjenkjennelige elementer fra internasjonale pilegrimsruter og -miljøer (Goffman 1986; Christensen 2002; Bowman og Sepp 2019). Som intervjuer og spørrelistesvar viser, påvirker denne innrammingen møter med veiene, med tilretteleggere og med lokale, og opplevelsen av å bevege seg gjennom tidsrom. Det er selvsagt mange måter å være en pilgrim på utover å følge merkede pilegrimsruter. Likevel, utviklingen av St. Olavsvegene gjennom prosjektene på 1990- og 2000-tallet og de siterte svarene fra informanter demonstrerer hvordan disse rutene både erfares gjennom et «strategisk» blikk, som visuelle og administrative landskap, og at merkingen kan gi trygghet til å bevege seg i ukjente landskap når de erfares fra en «taktisk» tilnærming til landskapet gjennom gjenkjennelige koder. Ikke minst viser analysen eksempler på samspill mellom disse to måtene å erfare sted på. Her er det gitt noen eksempler av mange mulige på hvordan slike iscenesettelser

påvirker stedsansen til pilegrimer som navigerer i landskap ladet med mening.

Litteratur

- Adam, Barbara 1998. *Timescapes of Modernity. The environment and invisible hazards*. London, Routledge.
- Amundsen, Arne Bugge 2002. Naturvandring eller indre reise? Moderne norske pilegrimer i ideologisk dobbeltlys. I Anne Eriksen, Jan Garnert, og Torunn Selberg (red.). *Historien in på livet Diskussjoner om kulturarv og minnespolitikk*. Lund, Nordic Academic Press, s. 147–171.
- Bjelland, Ragnhild 2000. *Bot og bedring. Den norske pilegrimstradisjonen i middelalderen*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo.
- Bowman, Marion og Tina Sepp 2019. Caminoisation and Cathedrals. Replication, the Heritagisation of Religion, and the Spiritualisation of Heritage. *Religion* vol. 49(1), s. 74–98.
- Brown, Peter 2015. *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago, University of Chicago Press. (Opprinnelig utgitt 1981).
- Christensen, Arne Lie 2002. *Det norske landskapet. Om landskap og landskapsforståelse i kulturhistorisk perspektiv*. Oslo, Pax Forlag.
- Coleman, Simon og John Elsner 1995. *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. London, British Museum Press.
- Coleman, Simon og John Elsner 2003. Pilgrim Voices. Authoring Christian Pilgrimage. I Simon Coleman og John Elsner (red.). *Pilgrimage Voices: Narratives and Authorship in Christian Pilgrimage*. New York, Berghahn Books, s. 1–16.
- de Certeau, Michel 1984. *The Practice of Everyday Life*. Oversatt av Steven Rendall. Berkeley, University of California Press.
- Eade, John og Michael J. Sallnow 1991. Introduction. I John Eade og Michael Sallnow (red.). *Contesting the Sacred. The Anthropology of Christian Pilgrimage*. London, Routledge, s. 1–29.
- Frey, Nancy Louise 1998. *Pilgrim Stories. On and off the Road to Santiago*. Berkeley, University of California Press.
- Goffman, Erving 1986. *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. Boston, University Press of New England. (Opprinnelig utgitt i 1974).
- Hogne, Øian 2019. Pilgrim routes as contested spaces in Norway. *Tourism Geographies* vol. 21(3), s. 422–441.
- Ingold, Tim 2007. *Lines. A Brief History*. London, Routledge.
- Laugerud, Henning 2018. *Reformasjon uten folk. Det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*. Oslo, St. Olav forlag.
- Leivestad, Hege Høyer 2007. 'No pain No glory'. *En antropologisk studie av Turisme og Pilegrimsreiser til Santiago de Compostela*. Masteroppgave. Universitetet i Oslo.
- Lunde, Hannah Kristine 2021. Pilegrim med vandresko og årer. Aktualiseringer av St. Sunniva gjennom fornyede pilegrimspraksiser / Pilgrimage with walking shoes and oars. Actualisations of St Sunniva through renewed pilgrimage practices. I Alf Tore Hommedal, Åslaug Ommundsen og Alxeander O'Hara (red.) *St. Sunniva. Irsk Dronning, norsk vernehelgen/Irish Queen, Norwegian Patron Saint*. Bergen, Alvheim & Eide akademisk forlag, s. 230–245.

- Lunde, Hannah Kristine 2022. *Pilgrimage Matters: Administrative and Semiotic Landscapes of Contemporary Pilgrimage Realisations in Norway*. PhD avhandling. Universitetet i Oslo.
- Margry, Peter Jan 2008. Secular Pilgrimage: A Contradiction in Terms? I Peter Jan Margry (red.). *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*. Amsterdam, Amsterdam University Press, s. 13–46.
- Mikaelsson, Lisbeth 2005. Locality and Myth: The Resacralization of Selja and the Cult of St. Sunniva. *Numen* vol. 52(2), s. 191–225.
- Mikaelsson, Lisbeth 2008. Nidarosdomen og pilegrimsbølgen. *DIN – Tidsskrift for religion og kultur* vol. 10(4). Oslo, Novus forlag AS, s. 41–49.
- Mikaelsson, Lisbeth 2010. Perspektiv på mål og strategier i den statlige pilegrimsstatsningen. I Olav Agedal (red.). *Kulturkyrkja og pilegrimskyrkja: En seminarrapport*. KIFO Notat nr. 3/2010. Oslo, KIFO Stiftelsen Kirkeforskning, s. 35–44.
- Mikaelsson, Lisbeth 2017. Historien viser vei i norsk pilegrimsrenessanse. I Elbjørg Haug (red.). *Fra avlatshandel til folkekirke. Reformasjonen gjennom 500 år*. Oslo, Scandinavian Academic Press, s. 327–335.
- Reader, Ian og Tony Walter (red.) 1993. *Pilgrimage in Popular Culture*. Houndmills, The Macmillan Press Ltd.
- Schumacher, Jan 2005. Middelalder. I Bernt T. Oftestad, Tarald Rasmussen og Jan Schumacher (red.). *Norsk kirkehistorie*. 3. utg. Oslo, Universitetsforlaget, s. 15–55.
- Selberg, Torunn 2005. The Actualization of the Sacred Place of Selja and the Legend of Saint Sunniva. *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* vol. 61. Uppsala, The Royal Gustavus Adolphus Academy, s. 129–164.
- Sepp, Tiina 2012. Interviewing as an act of seduction: Analysing problems I have met during my fieldworks on the Camino de Santiago and in Glastonbury. *Journal of Ethnology and Folkloristics* vol. 6(2), s. 29–48.
- Smørås, Monica 2010. *Moderne pilegrimsstatsning i Røldal*. Masteroppgave. Universitetet i Bergen.
- Österlund-Pötzsch, Susanne 2011. The Ephemeral Act of Walking: Random Reflections on Moving in Landscapes of Memory (Loss). *Ethnologica Scandinavica* vol. 41, s. 111–128.
- Österlund-Pötzsch, Susanne 2013. Walking Nordic: Performing Space, Place and Identity. I Peter Aronsson og Lizette Gradén (red.). *Performing Nordic Heritage. Everyday Practices and Institutional Culture*. Farnham, Ashgate, s. 28–52.

Kilder

- NEG 0268 (2019). Svar på spørrelisten ‘Pilegrimsvandringer’. Norsk Etnologisk Granskning. URL: <https://minner.no/tema/pilegrim>
Nedlastet 01.11.20
- Intervjuer med administratorer av pilegrimsaktivitet, mai 2019 til juli 2021.
- Samtaler ved Oslo Pilegrimssenter, Hamar Pilegrimssenter og Nidaros Pilegrimsgård, 2019 og 2020.
- Berntsen, Torbjørn 11.09.92. *Friluftslivets år 1999 – ‘I pilegrimenes fotspor’* [Brev]
- Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren 1995. *Pilegrimsleden. Godkjenning, merking og skilting*. Trondheim og Oslo, Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren.
- Direktoratet for naturforvaltning 1998.

- Prosjekt pilegrimsleden 1994–1997. Resultater og erfaringer. DN-notat 1998-2.* [Rapport] URL: <https://www.miljodirektoratet.no/globalassets/publikasjoner/dirnat2/attachment/2159/dn-notat-1998-2.pdf> [Nedlastet 15.09.18]
- Fornyings-, administrasjons og kirkedepartementet, Kulturdepartementet, Landbruks- og matdepartementet, Miljøverndepartementet og Nærings- og handelsdepartementet 2012 *Strategi for pilegrimssatsing.* [Strategi] URL: <https://pilegrimsleden.no/assets/images/Strategi-for-pilegrimssatsing-2012.pdf> [Nedlastet 01.09.18].
- Giske, Trond 2009. Strategi for pilegrimssatsingen. Kultur- og kirkeminister Trond Giskes tale ved Pilegrimskonferansen i Trondheim 3. august 2009 [Tale] URL: <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/stoltenberg-ii/kkd/taler-og-artikler/2009/strategi-for-pilegrimssatsingen/id572452/> [Nedlastet 01.09.20].
- Hage, Torild 1996. Pilegrimsleden. Vandring i historiens fotspor. *Årbok for Norsk vegmuseum 1996*, s. 84–91. Fåberg, Norsk Vegmuseum.
- Jahnsen, Jahn Børe (2006) *Pilegrim i Valdres. På ny veg mellom gamle kirker.* Valdres, Andersen & Butenschön.
- Kirke- og kulturdepartementet 2009 a. Kultur- og kirkeministeren mottok Pilegrimssatsingen [Pressemelding] 11.02.09, nr. 19/09. URL: <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/stoltenberg-ii/kkd/Nyheter-og-pressemeldinger/pressemeldinger/2009/kultur-og-kirkeministeren-mottok-pilegr/id545515/> [Nedlastet 01.09.20].
- Kirke- og kulturdepartementet 2009 b. Pilegrimsmotivet som nasjonal satsning. [Høringssvar] URL: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/horing---pilegrimsmotivet-som-nasjonal-satsning/id546186/?expand=horingssvar> [Nedlastet 15.09.18].
- Kjærem, Odd 04.08.92. *Notat til fylkesmannen. «I pilegrimenes fotspor».* [Brev]
- Korsæth, Knut 07.08.92. *Friluftslivets år 1993. «I pilegrimenest fotspor ...»???* [Brev]
- Lindström, Hans-Erik 2007. *Pilegrimsliv: en håndbok for vandrere.* Oversatt av Dag Biseth. Oslo, Verbum.
- Luthen, Eivind 1992. *I pilegrimenes fotspor til Nidaros.* Oslo, J.W. Cappelens Forlag AS.
- Miljøverndepartementet 1994. *Grønn bok: Miljøtiltak i statsbudsjettet.* Oslo, Miljøverndepartementet.
- Møyner, Kari 1994. *Gamle veger og vegfar. Bruk – vern – vedlikehold.* DN-håndbok 5. Trondheim, Direktoratet for naturforvaltning.
- Nasjonalt Pilegrimssenter 2015. *Pilegrimsleden, St. Olavsvegene til Trondheim. Merkehåndbok 2015–2018.* Tilgjengelig via Riksantikvarens vitenarkiv, URL: <http://hdl.handle.net/11250/279067> [Nedlastet 20.08.22].
- Nasjonalt Pilegrimssenter 2019. *Veien fram mot 2037: Langtidsplan 2020–2037.* [Strategi] URL: https://pilegrimsleden.no/assets/images/Langtidsplan_Pilegrimsleden.pdf [Nedlastet 05.10.20]
- Nasjonalt Pilegrimssenter 2022. Planleggingen din. URL: <https://pilegrimsleden.no/artikler/planlegg-turen-din> [Nedlastet 24.09.22].
- Pilegrimsforbundet i Norge (2022) *Pilegrimsforbundet i Norge.* URL: <https://www.pilegrimsfellesskapet.no/> [Nedlastet 01.10.22].
- Uddu, Per Kvistad 2008. *På livets vei:*

Pilegrimsmotivet – et nasjonalt utviklingsprosjekt. Oslo, Kultur- og kirkedepartementet. [Rapport] URL: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/pa-livets-vei-pilegrimsmotivet-et-nasj/id545507/> [Nedlastet 01.09.18].

Voll, Bjørn Ivar A. og Ellen Rykkja Gilbert 2017. *Pilegrimsleden fra Oslo til Trondheim. En praktisk guide til vandringen.* Gilbert & Voll.

Bokanmeldelser

Nanna Løkka, Anne-Sofie Hjemdahl og Bård Kleppe 2021. *Frivillig kulturvern. Et kulturvern innenfra*. Fagbokforlaget, Bergen. 283 s.

Anmeldt av Aud Mikkelsen Tretvik

Boka *Frivillig kulturvern* er komme til etter eit prosjekt finansiert av Kulturrådet. Forfattarane er alle tilsette ved Telemarksforskning. Det har mangla grunnleggjande kunnskap om den frivillige delen av kulturvernet. Ein har visst lite om bakgrunn til dei frivillige, om deira motivasjon og engasjement. Ein har også visst lite om dei frivilliges sjølvforståing, oppfatninga det offisielle og det akademiske miljøet har av dei frivillige, og om forholdet mellom det frivillige og dei andre aktørane i kulturvernet. *Frivillig* er i denne samanhengen definert om ulønna arbeid som har samfunnsnytte. Spørsmål om kven dei frivillige er, korleis dei forstår seg sjølve og blir forstått av andre og korleis skil det frivillige kulturvernet seg frå det offentlige, er noko dette prosjektet har sett seg føre å svare på.

Boka er organisert i fire delar, to teoretiske og to empiriske. Den innleiande, teoretiske delen, «Frivillig kulturvern», presenterer tematikken og dei perspektiva som er lagt til grunn i prosjektet, og gjer så greie for korleis frivillig kulturvern er blitt handsama på ulike fagfelt/i ulike forskingstradisjonar. Boka er meint å vere ei meir samanfattande framstilling enn det som pregar den gjennomgåtte forskingslitteraturen.

For dei empiriske delane, del 2 og 3, er ulik metodisk tilnærming nytta. Forfattarane framstiller det som at eit innanfrå-perspektiv er nytta i begge delane; dette kjem eg tilbake til. I del 2, «Organisasjonene og blindsonene», blir det gjort ei undersøking frå organisasjonane sin ståstad. Her har dei tatt utgangspunkt i dei kulturvernorganisasjonane som er tilslutta Norges kulturvernforbund. I del 3, «En oppdagelsesreise i lokalt kulturvern», har forfattarane gjort ei kartlegging av to kommunar i Telemark fylke. Her har dei med andre ord vald den regionen som ligg nærmast geografisk sett. Det kan det vere gode grunnar for. Den fjerde delen, «Grenseløs frivillighet», er analyse og diskusjon av frivillighet i kulturvernet der ein sentral karakteristikk synes å vere at feltet er vanskelig å avgrense. Eit viktig funn er altså at det kan vere vanskelig å skilje mellom når aktørar på kulturvernfeltet er frivillige og når dei ikkje er det, noko som ifølgje forfattarane, skil dette feltet frå andre felt med frivillig innsats.

Med denne boka er frivillig kulturvern i Noreg kartlagt. Det er viktig her med ubestemt form – ein vil aldri kunne få innblikk i og forståing av alt og alle.

Kven er så denne fagboka retta mot? Styresmakter, politisk miljø og offentlig forvaltning på sentralt, regionalt og lokalt nivå synes å vere den mest openberre målgruppa. Her har vi fått systematisert data om frivillig kulturvern i Noreg på eit relevant teorigrunnlag og fått diskutert dei empiriske funna og kva dei kan tolkast som. Dette må kunne fungere som ein god basis for det offentlige inn imot frivillige på kulturvernfeltet.

Ei anna opplagt målgruppe er fagmiljø innafor kulturfag/historiske fag. Forutan politikk og forvaltning ser eg for meg dette som den mest aktuelle målgruppa. Ein representant for denne gruppa er underteikna, og eg har hatt stor glede av å lese boka. Boka kunne også ha vore kategorisert som lærebok, i alle fall delar av ho. Problemet som pensumbok er omfanget. Heile boka ville utgjere ein stor del av pensum på eit emne. Ein nedkorta versjon i artikkelformat ville ha vore å føretrekke.

Så har eg spurt meg om det frivillige kulturvernet sjølv med sine organisasjonar og aktørar er målgruppe for boka. Eg har ikkje sett det uttrykt som ambisjon nokon stad, men eg har spurt meg om i kva grad frivillige kan tenkast å kaste seg ut i lesing av boka. Eg trur nok at leiinga i dei organisasjonane som er omtala, gjerne vil lese boka, og sikkert også dei som har vore informantar for forskarane. Derimot er eg meir i tvil om den gjengse frivillige vil prioritere lesing av heile boka, men kanskje delar av ho. Eg kjem tilbake til dette.

Som det er gjort greie for, består boka av fire delar, og eg vil tru at enkelte delar vil vekke større interesse enn andre, avhengig av miljø. Den teoretiske gjennomgangen i del 1 er krevjande lesing utan basisinnføring i kritiske kulturarvstudium, og mange vil nok lett falle av lasset i forsøket. Derimot er det grunn til å tru at del 2 der dei landsomfattande kulturvernorganisasjonane er kartlagt, og del 3, med dei lokale nedslaga i ein avgrensa region, vil fange stor interesse i frivillige kretsar, både i dei sentrale ledda og ute blant ein del av fotfolket.

Det bringer meg over til ein kommentar om metodane som er brukt i dette prosjektet. Forfattarane har prøvd å kople

praksis til den teoretiske basisen ved dels å kartleggje dei landsomfattande kulturvernorganisasjonane, dels ved å gjere lokale nedslag i den regionen som er nærast arbeidsstaden sin, nemlig Bø i Telemark.

Kva er kartlagt når det gjeld det frivillige kulturvernet i praksis? I del 2 er det tatt utgangspunkt i sentralleddet til det organiserte, frivillige kulturvernet, i paraplyorganisasjonane, og desse er kartlagt på eit overordna nivå i tall: medlemskap, budsjett, fordeling sentralt/lokalt/regionalt, og også fordeling fylkesvis i driftskostnadar per innbyggjar. Denne kartlegginga gir ein verdifull oversikt, men har sin svakheit med tanke på frivilligheit. For dei som er intervjuar, representerer for det første sentralleddet, ikkje grasrota, og der nest er dei fleste informantane, om ikkje alle, tilsette i desse frivillige organisasjonane, og nettopp *ikkje* frivillige. Om dei kan uttale seg om frivillig kulturvern innanfrå, er det i beste fall indirekte og på ein refererande måte. Det blir sagt innleiingsvis (s. 31) at den enkeltes eigne tolkingar og refleksjonar over sjølvforståing, erfaringar og forteljingar skulle få komme fram. Dette gir ikkje så mykje mening når det er daglig leiar i sentralleddet som er intervjuobjekt.

Dette var del 2, mens del 3 har djupdykk i to–tre lokalområde i Telemark: Notodden/Heddal og Sauherad. Skildringane frå dei lokale miljøa i Telemark er grundige, nyanserte og reflekterte. Det er saktifelle på frivillig aktivitet, ikkje representative døme, men dei gir etter mi vurdering nettopp innblikk i kulturvern innanfrå, som har vore ein ambisjon for forfattarane å få fram. Dette materialet blir også nytta for vidare analyse og drøfting i del 4, noko som ytterligare aukar verdien av denne empirien, slik eg ser det.

Ei målsetting for denne forskargruppa har vore å opne opp det frivillige kulturvernet som forskningstema, og det skal dei ha all honnør for. Dette er ei oppgåve dei har tatt veldig grundig, og boka inneheld ei rekke oppslag for vidare forskning ved at delområde der det er behov for meir kunnskap, er identifisert. Eg har gjennom lesing av boka i alle fall registrert 15 oppslag til tema som det ville vere interessant å sjå vidare på. Nokre av temaa er knytt til kulturvernpolitikk på ulike nivå, andre til spørsmål om kulturvern og minoritetar. Begrepsbruk innafor ulike fagområde når det gjeld frivillig kulturvern, er enda eit tema. Av ein viss begrepsbruk kan ein til dømes utleie mulig profesjonskamp mellom frivillige og vitenskaplege miljø. Kva som er motivasjon og mål for frivillig innsats på kulturvernfeltet, kva diskurs dei frivillige inngår i og kva læringsarena og samfunnsrolle kulturvernorganisasjonane representerer, er også blant dei oppslaga til forskningstema som forfattarane kjem med. Dei sistnemnde spørsmåla framstår for meg som særleg sentrale for vidare forskning. Det trengs med andre ord framleis meir kunnskap om dei frivillige, deira bakgrunn og motivasjon, og med denne boka har ein eit godt utgangspunkt for vidare forskning.

Ida Huges Tidlund 2021. *Autonomous Åland. A hundred years of borderwork in the Baltic Sea.* Department of Ethnology, History of Religions and Gender Studies. Stockholm University. Stockholm 2021. 219 pp. Diss. Ill.

Anmeldt av Anders Gustavsson

Ida Huges Tidlund har presenterat en doktorsavhandling i etnologi vid Stockholms universitet och Centrum för maritima studier (CEMAS) i Stockholm. Temat avser gränsfrågor i anslutning till den autonoma ön Åland med drygt 30 000 invånare 2021 mitt emellan Finland och Sverige i Östersjön. Tillsammans finns det 6 700 öar varav 60 är bebodda. Nationernas förbund (NF) beslöt genom en autonomiakt 1921 att det svenskspråkiga landskapet Åland skulle vara självstyrande och demilitariserat men samtidigt stå under finländsk suveränitet. En så kallad garantilag bestämde att öbefolkningens språk, kultur och traditioner skulle skyddas. Åländsk mark skulle förbli brukad och ägd av ålänningar. Det finns en hembygdsrätt (right of domicile) som fungerar som ett regionalt medborgarskap. Denna rätt krävs för att vara politiskt aktiv, idka näring eller äga hus och mark. Både självstyrelsen och demilitariseringen är skyddade genom internationella traktat. Till den åländska autonomin hör bestämmelser om rätt över utbildning, industri, handel, trafik, postservice, hälso- och sjukvård, radio, TV, polisväsen, kultur och museer. Landskapsregeringen har den exekutiva makten, som regleras genom en åländsk lagsamling.

Åland har ingen skyldighet att undervisa på annat språk än svenska. Det är det enda officiella språket. Därför är Åland

ännu mer svenskspråkigt än Sverige där flera språk kan förekomma vid undervisning. År 2018 hade 87 % av ålänningarna svenska som modersmål. Ålands autonomi symboliseras bl.a. genom en åländsk flagga och egna frimärken. Till den finska statsmaktens inflytande över Åland hör utrikespolitik, gränskontroller, penningpolitik och civil- och kriminallag.

Avhandlingens mål är att undersöka hur gränser blir till genom juridiska regleringar, som kan förändras över tid, och hur de påverkar vardagen för de människor som berörs av dem. Det blir både makro- och mikroperspektiv. Tanken är att gränser och handlingar hänger ihop.

Teoretiskt sett är avhandlingen inspirerad av Jean-Paul Sartres fenomenologi, filosofen och fenomenologen Edward Casey och socialantropologen Sarah Greens syn på att gränser är legala och kulturella konstruktioner för att skapa klarhet för människor som berörs. En gräns är en punkt där något börjar och något annat upphör. Den är alltså immateriell. ”Här” åtskiljs från ”där”. Åland kan av ålänningarna uppfattas som ”här” till skillnad från Finland som utgör ”där”.

Författarens material består dels av femton egna intervjuer utförda 2017 och deltagarobservationer 2016–2019. Vid fältstudierna har författaren, som är bosatt i Stockholm, haft nytta av att kunna berätta om att hon har släktrationer på Åland. Enligt hennes fälterfarenhet är det inte helt lätt att som utomstående nå en ingång bland ålänningar. Äldre arkivaliskt källmaterial har också använts i avhandlingen. Dit hör arkiverade levnadsintervjuer gjorda med äldre människor mellan 1952 och 2015, lagböcker, tidningsartiklar, kartor och skolböcker.

Deltagarobservationer har bland annat utförts på gränsskären Märket och på färjor

till och från Åland där tax free-handel förekommer. Den utgör en viktig del inom Ålands ekonomi. Tobak och alkohol men även svenskt snus, som är förbjudet i Finland, är viktiga försäljningsvaror. Där till kommer smuggling bl.a. av svenskt snus.

Medan det första kapitlet utgör en introduktion behandlar kapitel två de juridiska förutsättningarna genom att författaren studerar lagarna som reglerar autonomin. Den första självstyrelselagen kom 1921 och den andra 1952 där minoritetsskyddet förstärktes. Den tredje självstyrelselagen utfärdades 1993, och då stärktes skyddet av det svenska språket ännu mer.

Tredje och fjärde kapitlet tar fasta på frågan om maritima gränslinjer som är mer diffusa och svåra att upptäcka än landgränser. Det finns endast en landgräns på Åland, nämligen på ett mindre skär strax ovanför havsytan kallat Märket, där en del tillhör Åland/Finland och en annan del tillhör Sverige. Området Skiftet har delat Åland från Finland och Ålands hav har avskilt Åland från Sverige. Gränserna måste kontrolleras vart femtionde år inte minst med tanke på att landhöjningen är hög i Östersjön. Nya småöar har tillkommit. En karta i avhandlingen (s. 78) visar hur skären Märket har fått en starkt utökad strandlinje från 1810 till 1980.

Kapitel fem och sex tar upp hur ålänningarna förhåller sig till gränsen i sitt vardagsliv, så som i samband med säljakt, fiske och handel både med Finland och Sverige. För att synliggöra hur ålänningar förhåller sig i praktiken till sina gränser använder författaren begreppet hodologisk navigering med inspiration från Sartres fenomenologi. Det innebär att människor agerar för att uppnå ett visst mål. Medvetenheten om gränsen är framträdande eftersom ålänningarna så ofta måste

hantera den. Författaren skriver att gränsen poppar upp. Vid färder på vatten måste väder i form av vind, vågor och isförhållanden tas med i beräkningen. Långvarig personlig erfarenhet av att navigera i dessa gränsvatten spelar också roll.

Kapitel sju summerar hundra år av Ålands autonomi och hur den tagit sig uttryck i hanteringen av gränserna och de förändringar som förekommit.

Avhandlingen har en utförlig sammanfattning på svenska (s. 184–199), vilket inte brukar förekomma i svenska avhandlingar skrivna på engelska. Detta förstärker bilden av att Åland är mer svenskt än Sverige. Avhandlingen är grundligt genomförd både vad gäller material, teori-användning och analys. Den utgör ett viktigt bidrag till maritimetnologisk forskning. Det finns mycket diskussioner om lagstiftning och internationella överenskommelser, men också om ålänningarnas hantering i vardaglig praxis av de maritima gränserna.

Däremot saknar jag mer av jämförelser med undersökningar av andra gränsområden. Jag arbetade under 1990-talet inom ett forskningsprojekt med titeln Gränsens kulturmöten. Där tog forskarna fasta på gränsrelationer från sent 1800-tal och framåt under 1900-talet i de svenska landskapen Bohuslän och Dalsland och Östfold fylke på den norska sidan av gränsen. Huvudresultaten publicerades i antologin Gränsmöten, 1999, som inte nämns eller kommenteras i Tidlunds avhandling. Jämförelser med andra territoriella autonomier skulle också kunna ha gjorts i denna avhandling. Inte minst tänker jag på Färöarna och Grönland. De är öar som befinner sig under dansk överhöghet men som enbart nämns i förbifarten i avhandlingen. För Färöarnas del

har etnologen Jóan Pauli Joensen utfört flera undersökningar med ett historiskt perspektiv. En annan etnolog som jag saknar i referenserna är den tidigare professorn vid Åbo Akademi Nils Storå som har starka forskningsband till Åland och som bl. a. år 2003 gav ut boken Fiskets Åland och fiskarkulturen. Inte heller nämns Skärgårdsinstitutet vid Åbo Akademi som grundades 1977. Det ger sedan 1978 ut tidskriften *Skärgård* och där har Nils Storå spelat en framträdande roll.

Simon Ekström, 2021. *Sjödränkt. Spektakulär materialitet från havet.* Forum Navale, nr. 71, Stockholm: Makadam. 271 sider

Anmeldt av Elisabeth S. Koren

Det svenske ordet *sjödränkt* betyr gjenomtrukket av sjøvann, og uttrykket brukes blant annet om gammelt trevirke som har ligget lenge under vann eller i en myr. Dette litt underlige ordet er tittelen på en bok av etnologen Simon Ekström, med undertittelen *Spektakulær materialitet från havet*. Tittelen er som jeg kommer tilbake til ikke helt velvalgt, da den peker i flere retninger enn det som er bokens virkelige tema, nemlig maritime museers utstilling av maritim død, og snarere kretser om døden mer enn om havet. Koblingen er der likevel, for i denne sammenhengen er det snakk om gjenstander fra maritime ulykker, som når de stilles ut bidrar til å gjøre døden nærværende i museumsrommet.

Boken består av åtte kapitler. I innledningskapittelet redegjøres for tema og innfallsvinkel. Her introduseres blant annet to

begreper som blir viktige i den kommende analysen: *döda föremål* (altså døde gjenstander) og *rum-för-död* (deathscapes). Ekström bruker uttrykket døde gjenstander om objekter som er knyttet til menneskelig død, slik som materielle rester etter en ulykke og klær og utstyr en person har hatt i dødsøyeblikket. Begrepet *rum-för-död* er oversatt fra engelske deathscapes og viser til steder der døden tar og gis plass. Utstillinger som tematiserer døden, blir slike rom-for-død.

Deretter følger seks analysekapitler (kap. 2–6), som hver tar for seg en maritim ulykke og hvordan den har vært framvist i museumssammenheng. Utstillingene som omtales har, med ett unntak, vært vist ved svenske museer mellom 2005 og 2019.

Kapittel to skiller seg fra de andre, ved å handle om formidling av død lengre tilbake i tid. Skipet *Per Brahe* forliste på Vättern i 1918, og alle om bord omkom. Etter at skipet ble hevet fire år senere, ble vraket sendt på turné og vist fram for inngangspenger, vel og merke til store protester. Hendelsen åpner for diskusjoner om hvorfor folk var interessert i og tiltrukket av å se et skipsvrak der 24 mennesker hadde mistet livet.

I neste kapittel flyttes blikket til Vasamuseets utstilling «Ansikte mot ansikte», om menneskene som var om bord i Vasaskipet da det forliste i 1628. Utstillingen inneholder skjeletter fra *Vasa*, og her åpnes tema som gravfred og hvilke vurderinger museet har gjort i forkant og underveis i utstillingsarbeidet.

Kapittel fire handler om forliset av ubåten HMS *Ulven* som ble minesprengt i 1943, og hvordan denne ulykken har blitt presentert på Marinemuseum og på Sjøhistoriska museet. Her diskuteres hvordan utstillingene har tematisert ubåtulykken både som et tap for forsvar og

nasjon og som menneskelige, personlige tragedier. Utstillingen «Titanic» som ble vist i Göteborg i 2019 er tema for kapittel fem. Her kretser diskusjonen rundt autentisitet og de utstilte gjenstandenes forbindelse til skipet *Titanic*.

Kapittel seks handler om Sjøhistoriska museets utstilling om *Estonia*-katastrofen. Katastrofen i Østersjøen i 1994 kostet 852 menneskeliv. Da museet drøyt ti år etter (det var et poeng at utstillingen ikke skulle sammenfalle med tiårsmarkeringen) skulle lage en utstilling om katastrofen ble museet del av et offentlig sorgarbeid.

Det neste kapittelet handler om flyet DC-3 som forsvant i 1952. Det ble skutt ned av Sovjetunionen, men det var en opplysning som svenske myndigheter ikke kunne offentliggjøre eller fortelle de etterlatte. I femti år lå flyvraket under vann før det ble funnet, hevet og fra 2010 utstilt ut på Flygvapenmuseet. I dette kapittelet analyseres utstillingen, og de etiske vurderingene rundt det å stille ut vraket som i femti år var graven til minst fire av de omkomne.

I kapittel 8 samles trådene i en diskusjon om museenes håndtering av døde objekter og rom-for-død. Ekström argumenterer for at museenes alvor og deres status som kunnskapsinstitusjoner gjør det mulig å stille ut materiale knyttet til død som andre steder kunne blitt oppfattet som sensasjonspreget og usmakelig. Han mener at døden er et tema som skaper interesse og fascinasjon og at museer derfor gjerne vil vise materiale fra sjøulykker. Samtidig er dette vanskelige og følsomme temaer, der museene risikerer å bli anklaget for å begå etiske overtramp. Frykten for dette gjør at museene trår svært varsomt. Han peker på at museene selv er klar over begge disse forholdene, både dødens attraksjon og dens følsomhet.

Boken tar i liten grad stilling til de dilemmaene som risses opp, selv om man som leser delvis kan lese mellom linjene hvilke utstillinger forfatteren synes er vellykket og ikke. Forfatterens mål er å forstå og analysere heller enn å vurdere. Ekström mener nok at museene må finne sin egen vei, men at hans analyser kan hjelpe dem (oss) med å reflektere over hva vi gjør. Og på dette nivået fungerer boken svært godt. Jeg er sikker på at den vil bli lest med stor interesse av kolleger i maritime museer.

Boken kretser altså rundt døden og hvordan maritime ulykker har blitt framstilt i noen utvalgte utstillinger, men dette tar en stund for leseren å forstå, siden boktittelen peker i andre retninger. Ordet død nevnes ikke i tittelen. For meg ga tittelen heller assosiasjoner til andre, mer spektakulære gjenstander og maritime funn, slik som gullskatter, mulige spor etter det mytiske Atlantis som sank i havet, steinalderfunn fra Doggerbank etc. Det er noe eventyrlig og særegent med gjenstander som har vært i havet. Det er en stor overgang fra land til sjø, fra luft til vann. Og objekter som har tatt denne reisen ikke bare en gang, men som også har kommet tilbake, får unektelig en egen attraksjonskraft. Det er som Orfeus, som var i underverdenen og kom tilbake. Kanskje alt materiale som har vært under vann til en viss grad er befengt med døden?

Jeg nevner disse assosiasjonene for å illustrere to poeng: For det første at tittelen på boken ikke er dekkende. For det andre at boken til tross for det åpner for en videre diskusjon om og tenkning rundt maritime objekter og deres særegne kvaliteter.

Boken har illustrasjoner, som bryter opp teksten og gir farge og tekstur til diskusjonen. Men noen av bildene er ganske små, og jeg hadde ønsket meg større (og

gjærne flere) bilder av de utstillingene som analyseres. Dessuten kunne bildene vært trukket mer inn i analysen, nå framstår noen av dem nærmest som digresjoner, interessante, visuelle sidespor eller «pynt» for å brette opp teksten (eksempel side 25 og 192). Boken hadde også vært tjent med et stikkordsregister.

Dette er likevel en klok og interessant bok. Det finnes lite litteratur som handler spesifikt om de *maritime* museenes praksiser og særegenhet, så her bidrar boken til å utvikle et kunnskapsfelt som flere har savnet. *Sjödränkt* handler imidlertid mer om museumspraksiser generelt enn det spesielle med maritime museer. Det gjør den mer relevant og interessant for flere.

Marianne Wiik og Ola Alsvik (red.), 2020. *Sted, fiksjon og historie. Hvordan former litteratur steder – og hvordan former steder litteratur?* Oslo, Nasjonalbiblioteket. 254 sider.

Anmeldt av Iver Tangen Stensrud.

Hvordan former litteratur steder, og hvordan former steder litteratur? Dette er et sentralt spørsmål i denne boken. Og som mange antologier av denne typen, finner den mange ulike svar på spørsmålet. Boken er en samling artikler basert på en konferanse arrangert av Lokalhistorisk institutt på Nasjonalbiblioteket i juni 2019. Boken handler som tittelen indikerer, om sted, fiksjon og historie. Ved siden av å sette søkelys på de mange sammenhengene mellom skjønnlitteratur og sted, belyser flere av bidragsyterne også ulike aspekter av forholdet mellom skjønnlitte-

ratur og historie. Bidragene kan deles i to grupper: Vi finner mer teoretiske og historiografisk orienterte bidrag om stedsforståelse, skjønnlitteratur og historie (Greve, Stugu og Slottemo), og vi finner mer konkrete diskusjoner av forholdet mellom skjønnlitteratur, sted og historie (Hundstad, Klok, Egeland, Hosar og Nilsson). Ola Alsvik har skrevet et innledningskapittel og Arnhild Skre en oppsummering.

Ola Alsviks innledningskapittel begynner med en kontrast mellom slik lokalhistorikere tradisjonelt har forstått et sted eller lokalsamfunn og litteraturens stedsforståelse, her representert ved 1890-årenes Kristiania i Knut Hamsuns *Sult*. Lokalhistorien har tradisjonelt forstått et sted som et geografisk avgrensa område med felles politiske og administrative institusjoner og hyppigere kontakt internt i området enn eksternt. Denne forståelsen er, mener Alsvik, for tørr, nøktern, distansert og objektiv til å gi en god tilnærming til skjønnlitterære steder. For å hjelpe henter Alsvik inn stedsforståelsen til kulturgeografer som John Agnew og Tim Cresswell. Her er et sted ikke bare et avgrenset område, men et sted blir bare et sted i kraft av den mening det gis. Alsviks innledningskapittel er en fin introduksjon til den kulturgeografiske forståelsen av sted. Den har imidlertid også et interessant poeng om lokalhistorien: Det «tørre» begrepet om lokalsamfunnet har i stor grad preget den *akademiske* lokalhistorien. Hvis vi ser på den mer *folkelige* lokalhistorien, den som manifesterer seg i historielagsbevegelsen, lokalhistoriske årbøker, gårds- og slektshistorier, bidrar den kanskje mer til å skape det John Agnew kaller «Sense of Place» enn den akademiske litteraturen. Denne litteraturen legger jo nettopp vekt på å formidle

kunnskap om de enhetene som mest grunnleggende har formet mange menneskers opplevelse av sanselig nærhet til et sted, ofte barndommens steder eller familiens og slektens steder.

Samtidig har også – som flere av bidragsyterne påpeker – den «tørre» historieskrivingen et nært forhold til skjønnlitteraturen. Hilde Gunn Slottemos bidrag er en refleksjon rundt den da kontroversielle bruken av det hun kalte «syntesetyper» i arbeidet med Skedsmos historie. Dette er litterære skikkelser, basert på kilde materiale. Et annet eksempel på dette forholdet diskuteres i Ola Svein Stugus bidrag om begrepet «Det store hamskiftet». Denne metaforen beskrev omveltningene samfunnet opplevde på slutten av 1800-tallet og stammer fra diktere med røtter i bygdesamfunn, som Arne Garborg. Det kom inn i faghistorien med Inge Krokanns artikkel *Det store hamskiftet i bondesamfunnet* fra 1942.

Anniken Greves bidrag er mer filosofisk orientert og diskuterer forholdet mellom selvforståelse og stedsforståelse. Hun bruker det konkrete stedet Baroniet Rosendal og Tove Janssons *Sommarboken* som utgangspunkt og argumenterer for at en for en stedsforståelse som i for stor grad knytter seg til den rollen stedet spiller i vår identitetskonstruksjon, kan føre til at vi lukker oss for sider ved et sted som ikke allerede inngår i denne konstruksjonen. I stedet vil Greve, inspirert av Thomas Transtrømers dikt, at vi ser stedet som «en halvåpen dør til et rom for alle». Hun argumenterer altså for en mer utadrettet holdning til stedet.

Kapitlene som knytter seg mer til konstruksjonen av konkrete steder har en like stor tematisk bredde som de mer teoretisk og historiografisk orienterte. I Dag Hundstads kapittel kan vi lese om hvordan

forfatterne Willhelm Krag og Gabriel Scott bidro til å definere Sørlandet som en region. Janke Klok tar for seg bybeskrivelser i Camilla Collett, Amalie Skram, Sigrid Undset, Cora Sandel og Ebba Haslunds litteratur. Hun argumenterer for at kunnskap om det hun kaller *det litterære feminapolis* både åpner opp og gir oss en mer helhetlig forståelse av fremveksten av den moderne byen og er et korreks til en mannsdominert diskurs om bylitteratur i litteraturhistorien.

Marianne Egeland tar for seg Bjørnstjerne Bjørnsons gård Aulestad i Gausdal. Gården, som ble åpnet for publikum etter en innsamlingsaksjon i 1922, og personmuseet mer generelt fremhever seg som et sted som gir en unik tilgang til dikteren. Men denne relasjonen, mener Egeland, er ikke naturgitt, men snarere ganske tilfeldig. Aulestad var heller ikke et sted Bjørnson oppholdt seg særlig mye eller hadde et spesielt nært forhold til. Likevel er stedet knyttet tett til Bjørnson gjennom en nærmest religiøs persondyrkelse. Hans P. Hosar undersøker patriarkatet i ulike lokalsamfunn og flere ulike tekster. Det overordnede målet er å finne ut om lokalt situert litteratur kan kaste andre lys over den historiske virkeligheten enn det konvensjonelle dokumentariske kildematerialet.

Det er vanskelig å se for seg at mange leser denne boken fra perm til perm. Snarere er det en tematisk løst sammenknyttet samling artikler som hver for seg absolutt har interessante perspektiver på sted, litteratur og historie. For å vende tilbake til hovedspørsmålet boken stiller: *hvordan former litteratur steder og steder litteratur?* Denne boka gir ikke et entydig svar på dette spørsmålet. Snarere viser mange av artiklene at det å utforske de fysiske stedene i litteraturen og historien kan bidra til mange fruktbare innsikter og perspektiver.

I sin oppsummering skriver Arnhild Skre om en rekke nylig publiserte bøker om det å gå. Selv om denne litteraturen kan være selvsentrert, vitner den om en ny interesse og et nytt behov for å kjenne på det fysiske rommet i en tid der stadig mer skjer i et slags digitalt ikke-rom. Noen vil sikkert finne noen av temaene og noen av artiklene i denne boka mer interessante enn andre, men sammen vitner artiklene i denne boka om en økt interesse for det fysiske rommet også innenfor historie- og litteraturforskningen.

Medarbeidere i dette nummeret

Erica Colman-Denstad, stipendiat, Senter for utvikling og miljø, Universitetet i Oslo
erica.colman-denstad@sum.uio.no

Marie-Theres Fojuth, førsteamanuensis, Institutt for kultur- og språkvitenskap, Universitetet i Stavanger
marie-theres.fojuth@uis.no

Anders Gustavsson, professor emeritus, Universitetet i Oslo
anders.gustavsson@ikos.uio.no

Finn Arne Jørgensen, professor, Institutt for kultur- og språkvitenskap, Universitetet i Stavanger
finn.a.jorgensen@uis.no

Elisabeth S. Koren, førstekonservator, Norsk Maritimt Museum
Elisabeth.S.Koren@marmuseum.no

Hannah Kristine Lunde, phd, Institutt for kulturstudier og orientalske språk, Universitetet i Oslo
h.k.lunde@ikos.uio.no

Karen V. Lykke, professor, Senter for utvikling og miljø, Universitetet i Oslo
k.l.syse@sum.uio.no

Iver Tangen Stensrud, phd, historiker.
ivertang@gmail.com

Nina Toudal Jessen, post-doc, Sustainability Science Center, Globe Institute
Københavns Universitet
ninatj@hum.ku.dk

Aud Mikkelsen Tretvik, professor, Institutt for historiske og klassiske studium, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
aud.tretvik@ntnu.no